

Aetas 38. évf. 2023. 2. szám, 162–170.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2023.2.162-170
www.aetas.hu

Beszélgetés Ian D. Armourral

„...óvjak attól, amit nagyhatalmi szindrómának nevezhetnénk”

RESS IMRE és DEMETER GÁBOR

ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI

Ian D. Armour (sz. 1952) a MacEwan University (Alberta) volt docense, Kelet-Európa, az Osztrák–Magyar Monarchia és a Balkán-félsziget 18–20. századi történetének kutatója. Fő művei: A History of Eastern Europe 1740–1918 (2nd edition, 2012), Apple of Discord: The ‘Hungarian Factor’ in Austro-Serbian Relations 1867–1881 (2014), and A History of Eastern Europe 1918 to the Present (2021)

Milyen indíttatásból kezdett el történelemmel foglalkozni? Volt-e a döntésnek családi háttere, esetleg támogatója? Volt-e példaképe?

A történelem iránti érdeklődésemnek nem sok köze volt a családi háttérhez, amely harmadik generációs kanadai, skót és ír felmenőkkel rendelkezik. Arra sem emlékszem, hogy bármelyik szülőm bátorította volna ezt az érdeklődést, bár dicséretükre legyen mondván, nem tettek semmit, hogy lebeszéljenek róla. Kezdeti érdeklődésemet valamilyen vitorlás hajók keltették fel: már egészen kicsi koromtól kezdve olyan történelmi hajók műanyag modelljeiben leltem örömet, mint Kolumbusz Santa Mariája vagy a Thermopülai nevű teaklipper. A „Lázadás a Bounty hajón” című történelmi regény kanadai televíziós feldolgozása a brit haditengerészet történetének megszállottjává tett, különösen azokért az emberekért lelkesedtem, akik felhajtott szélű kalapot és selyemharisnyát viseltek, mint Bligh kapitány vagy Lord Nelson! Tízéves koromra már olyan kis „kocka” voltam, aki meg tudta mondani Nelson összes hajójának nevét az abukíri csatában vagy Trafalgarnál. Faltam a történelmi köntösbe bújtatott regényeket, például a Hornblower kapitány-regényeket,¹ és ezzel párhuzamosan fokozatosan jelentős könyvtárat halmoztam fel a haditengerészet, majd végül a hadtörténet témakörében is. Csak tizenéves korom közepén jutott eszembe, hogy ennek a sok csihipuhinak a politikai és nemzetközi következményei még érdekesebbek és sokkal fontosabbak, mint annak részletei, hogy ki nyerte meg ezt vagy azt a csatát, és miért.

Körülbelül ugyanekkor (a tizenéves korom közepén) kezdtem el jobban érdeklődni a kanadai politika és történelem iránt. Ennek sok köze volt Pierre Trudeau politikai porondra lépéséhez, aki 1968-ban lett miniszterelnök, és francia kanadai lévén mintegy megtestesítette a kanadai politika központi problémáját az 1867-es konföderáció létrejötté óta: Hogyan lehet egy olyan államban, ahol jelentős nemzeti kisebbség él, államot és társadalmat működtetni? Milyen intézményi keretekre van szükség ahhoz, hogy a különböző etnikumokat összefogják, vagy legalábbis kibékítsék őket a ténnyel, hogy közös politikai keretek között élnek? A válasz Kanada esetében az 1860-as években elfogadott szövetségi rendszer volt; de

¹ Forester, C.S.: *The Hornblower Trilogy* (1939).

még az én tinédzserkoromban is vitakoztak minderről a kanadaiak. A liberális kormány két-nyelvűségi politikája, amely szövetségi törvényekkel írta elő, hogy minden vállalkozásnak és intézménynek angolul és franciául is kell működnie, nagyon ellentmondásos fogadtatásra talált Nyugat-Kanadában, ahol én felnőttem (s ahol kevés francia nyelvű lakos élt). Tehát amikor 1970-ben befejeztem a középiskolát, már régtől foglalkoztatott az a kérdés, hogyan lehet egy multinacionális államot vezetni.

Akkoriban azonban, a francia-kanadai nacionalizmus miatt 1970 őszen kitért válság ellenére, a kanadai politika és történelem iránti érdeklődésem már régen átadta helyét a sokkal érdekesebb Habsburg Monarchia iránti rajongásnak. Számomra mint fiatal kanadai számára a Monarchia alapvetően a kanadai problémát testesítette meg, csak tizenegyszer vagy tizenkét-szer komplikáltabb formában!

Hol folytatta egyetemi tanulmányait? Milyen okokból fordult érdeklődése a Balkán felé? Töreletlen maradt-e végig ez az érdeklődés? Volt-e más kedves, esetleg kutatott témája?

Mivel a Brit Kolumbia állambeli Victoriában nőttem fel, továbbá pénzügyi okok miatt is első diplomámat (BA) a Victoria Egyetemen szereztem 1970 és 1974 között. Soha nem jutott volna eszembe, hogy mással is foglalkozzam, mint történelemmel. Sőt, attól tartok, hogy az „Uvic”-on (a University of Victoria neve a helyiek nyelvhasználatában) töltött négy évem alatt következetesen ellenálltam oktatóim noszogtatásának, hogy olyan rokon tudományokat tanuljak, mint a politikatudomány vagy a filozófia, amit azóta bizony sajnállok, mivel ez bővítette volna a látókörömet. Egyetlen engedményem a multidiszciplinaritásnak – mivel már akkor is érdekelt az európai történelem és különösen a Habsburg Monarchia története – az volt, hogy választható tárgyként felvettem modern európai nyelveket. Ennek megfelelően tanultam franciául és németül, két és fél évig oroszul, és sikerült beiktatnom egy-egy évet szerbhorvátból és spanyolból – ez utóbbit csak azért, mert az utolsó évemben nem tudtam felvenni az olaszt. (Később esti kurzuson ezt bepótoltam.)

Az európai és különösen a kelet-európai történelem iránti érdeklődésem, mint említettem, még az egyetem előtt kezdődött, mégpedig meglehetősen tekervényes módon. Valamikor 1969 elején szereztem be egy példányt Imanuel Geiß dokumentumgyűjteményéből, amely az 1914-es júliusi válságról és az első világháború eredetéről szól.² Ez volt az első alkalom, hogy nyomtatott elsődleges forrásokat részletesen szemügyre vehettem, és el voltam ragadtatva attól, hogy angol fordításban olvashatok olyan híres dokumentumokat, mint az osztrák–magyar ultimátum Szerbiának, és elgondolkodhatok a „kimondatlan előfeltételezéseken”, amelyek James Joll híres kifejezésével élve e gyakran száraz hivatalos dokumentumok mögött rejlenek.³ A júliusi válság középpontjában pedig természetesen a Habsburg Monarchia és annak nemzetiségi problémái álltak. Ráadásul, mielőtt elhagytam a középiskolát, A. J. P. Taylor briliáns, de sok szempontból külön, excentrikus Monarchia-történetén⁴ is átrágtam magam; a munka messze meghaladta az akkori tudásomat, és csak még több kérdést vetett fel bennem. Az egyetem első évfolyamán a modern európai történelem alapozó kurzusán az egyik házi dolgozatom (5000 szavas esszé) a Monarchia nemzetiségi problémáiról szólt az első világháború előtti években, és emlékszem, hogy a téma kutatásában az egyik

² Geiß, Imanuel (ed.): *July 1914: The Outbreak of the First World War: Selected Documents*. London, 1967.

³ Joll, James: *1914: The Unspoken Assumptions*. In: Koch, H. W. (ed.): *The Origins of the First World War: Great Power Rivalry and German War Aims*. New York, 1972. 307–328.

⁴ Taylor, A. J. P.: *The Habsburg Monarchy 1809–1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. Chicago, (1964 [1948]).

leghasznosabb másodlagos forrás Arthur J. Maynek a dualista korszakról szóló története⁵ volt. May könyve véleményem szerint még mindig klasszikusnak számít, világosan és szemléletesen megírt, pikáns részletekkel teli, és sokkal inkább megvilágító erejű, mint Taylor munkája. Azzal az egy esszével, azt hiszem, olyan pályára álltam, amelyről azóta sem tértem le igazán. Még mindig lenyűgöz a Monarchia sokrétősége ebben az időszakban, és a vezetők által elfogadott – vagy el nem fogadott – irányvonalak sorsszerűsége.

Kik voltak a mentorai? Kik (tanárok, professzorok) támogatták döntésében, hogyan tudták segíteni a pályáján? Mit lehetett tőlük tanulni?

Életem három legfontosabb mentora: David Stafford professzor az Uvicon, majd később is; a néhai James Joll professzor, a London School of Economics and Political Science (LSE) tanára, valamint a néhai Péter László, a School of Slavonic and East European Studies (SSEES), University of London professzora.

Az angol David Stafford az Uvicon ösztönözte a német és a nemzetközi történelem iránti érdeklődésemet, és ő volt az, aki a „Fischer-vita”⁶ témájára terelte a negyedéves diplomamunkámat. Ez egy széles körű és valójában irrelián ambiciózus kísérlet volt az első világháború eredetét taglaló történetírás áttekintésére; és bár elsősorban a német politikára összpontosított, megismertetett a vita szélesebb aspektusaival, beleértve annak balkáni oldalát is.

Miután megszereztem a diplomámat (1974), David Stafford kapacitált engem, hogy végezzek fizetett kutatásokat neki, ami még az 1990-es években is folytatódott, bár az ő témája – a brit hírszerzés második világháborús története – messze állt az én kutatásomtól. David arra bátorított, hogy fontoljam meg a mesterképzés elvégzését az LSE-n, ahol ő maga is doktorált James Joll irányításával. S David volt az, aki az LSE-n töltött egy évem alatt bevezetett a londoni Public Record Office (PRO, ma National Archive) levéltári kutatásának apró részleteibe; ez felbecsülhetetlen segítséget jelentett számomra ahhoz, hogy MA-dolgozatomhoz saját kutatásokat végezhessek a Foreign Office aktáiban.

James Joll az LSE-n nemcsak az első világháború eredetének és az európai esztörténetnek a világhírű szaktekintélye volt, hanem egy elragadó ember is. A „Nemzetközi történelem 1871–1914” MA-kurzuson ő volt a tutorom az 1912–1914-es időszakra vonatkozó kutatásokban. Joll tolerálta azt, amiről ma már tudom, hogy provinciális esetlenség volt. Ennél is fontosabb, hogy elnézte a Habsburg Monarchia iránti megszállottságomat, s megengedte, hogy szakdolgozatomat az 1906–1911 közötti osztrák–szerb „disznóháborúban” való brit részvételről írjam, amely téma pedig kevéssé kapcsolódott az 1912–1914-es időszak eseményeihez! A dolgozat nagyrészt a brit külügyminisztérium aktáin, de az Institute of Historical Research⁷ gyűjteményében talált nyomtatott elsődleges forrásokon is alapult, és ez volt az első komoly, önálló, eredeti kutatásom. Megerősítette azt a felfogást, amelyet a terület sokkal rangosabb szakemberei, mint például F. Roy Bridge⁸ már kialakítottak, mely szerint bár a Monarchia az osztrák–német szövetségben csak másodhegedűs volt, balkáni problémái, különösen a Szerbiához fűződő kapcsolata központi szerepet játszott az 1914-es háború kirobbanásában. Éppen a Monarchia 1903–1906 közötti viszonyulása Szerbiához bizonyult katasztrofálisnak, ami az osztrák–szerb kapcsolatokat lefelé ívelő spirálba taszította. Felbecsül-

⁵ May, Arthur J.: *The Hapsburg Monarchy 1867–1914*. New York, 1968. (1951)

⁶ Fischer, Fritz: *Germany's Aims in the First World War*. New York, 1967.

⁷ Az 1921-ben alapított Institute of Historical Research a londoni egyetemen található School of Advanced Study részét alkotja.

⁸ Vö. Bridge, F. R.: *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866–1914*. New York – London, 1972.

hetetlenül sokkal tartozom James Jollnak azért, hogy engedte az érdeklődésemnek megfelelő téma feldolgozását.

Anyagi okokból végül a SSEES-re iratkoztam be (1979), hogy részmunkaidős (levelező) doktori tanulmányokat folytassak, miközben teljes munkaidőben a brit közszolgálatban dolgoztam. Eltartott egy darabig, amíg sikerült kiötlelnem egy kivitelezhető kutatási témát, és készsleges témavezetőt is találtam hozzá. Miután egy ideig eredménytelenül kutattam az angol–szerb kapcsolatokat a 19. században – nem túl ígéretes téma! –, Péter László professzort jelölték ki számomra témavezetőnek. László 1956-os emigráns volt, a magyar alkotmánytörténet specialistája, aki őszintén szólva megrémített! A száműzött Kossuth Lajoshoz hasonlóan kifogástalan, de erős akcentussal beszélt az angolt, és eleinte úgy tűnt, mintha fennsőbbes érdekletlenséggel szemlélné bukdácsoló próbálkozásaimat a doktori dolgozat témájának keresése kapcsán. Hozzáállása azonban megváltozott, amikor végül megállapodtam Kállay Béni tevékenységénél, akiről még bővebben szólok majd. A téma kutatásával töltött évek során László enciklopédikus ismeretei a magyar történelemről és különösen az 1867-es dualista kiegyezés ellentmondásairól egyre magabiztosabbá tettek, tudtam, hogy jó úton járok, és eközben sokat vesztettem korábbi félelmemből a kiváló tudóssal szemben, akinek tanácsai mindig megalapozottak voltak, és akinek a gyakran dagályos írásmódomat illető korrekciói felbecsülhetetlen értékűek volt.

Meg kell említenem F. R. (Roy) Bridge professzort is, akinek nem volt hivatalos szerepe kutatásaimban (legalábbis mindaddig, amíg nem ült ott a doktori vizsgabizottságban), de összebarátkozott velem, amikor az 1980-as években először kezdtem levéltári kutatásokat végezni Bécsben, és akinek a tanácsát azóta is nagyra értékelem.

Milyen céllal jött át Kanadából Európába?

Mivel Nyugat-Kanadában nőtem fel, úgy éreztem, előnyösebb lenne az Egyesült Királyságban letelepedni, közelebb azokhoz a közép-európai levéltári forrásokhoz, amelyekről tudtam, hogy hozzá akarok férni. Ezenkívül már korán megfogalmazódott bennem az a törekvés, hogy posztgraduális tanulmányaimat majd a SSEES-en végezzem, amely még mindig az első számú intézmény az Egyesült Királyságban e tekintetben. Mivel a SSEES akkoriban (1976-ban) nem kínált történész MA-programot, az LSE nemzetközi történelem MA-programját választottam, mint említettem, részben egykori tanárom, David Stafford ajánlására. Miután az Egyesült Királyságban letelepedtem, és Londonban a világ legjobb tudományos könyvtárai álltak rendelkezésemre, egyszerűen ott maradtam; és azt követően, hogy elkezdtem PhD-kutatásomat, még erősebb volt az ösztönzés, hogy az Egyesült Királyságban maradjak. Húsz évbe telt, mire visszatértem Kanadába, hogy meglátogassam a rokonaimat.

Miért és hogyan kezdett el tanulni magyarul, illetve balkáni nyelveken?

Mielőtt elhagytam Kanadát, tudtam, az érdekem azt kívánja, hogy minél több nyelven tudjak kommunikálni. Ennek érdekében 1975-ben az első európai utam célja az volt, hogy eljussak Bécsbe, ahol néhány hónapra munkát vállaltam egy öntödében abban a reményben, hogy ez majd javítja a német nyelvtudásomat. Ez a terv azonban nem számolt azzal a sajnálatos tényvel, hogy a legtöbb munkatársam jugoszláv vendégmunkás volt, akik rosszabbul beszéltek németül, mint én! Mint említettem, egy évig tanultam szerbhorvátot még egyetemi hallgatóként, de a magyar már más tészta volt! Visszatérve Victoriába, nagy szerencsémre bemutattak Max Edwards professzornak, az Uvic francia tanszéke csodagyerekének, aki történetesen több tucat nyelvet is tudott. 1975–1976-ban Edwards magánórákat adott nekem magyar nyelvből, aminek köszönhetően megértettem a nyelv alapjait. Miután beiratkoztam a

SSEES-en a PhD-képzésre, további magyar nyelvórákra jártam Peter Sherwoodnál, valamint szerbhorvát nyelvi kurzusokat is felvettem.

Az 1980-as években hogyan került Magyarországra? Kikkel került kapcsolatba? Milyen tapasztalatokat szerzett itt, mit és kit olvasott?

1980-ban Peter Sherwood tanácsára részt vettem a Debreceni Egyetem nyári nyelviskolájában. Ez volt az első látogatásom Magyarországon. Amikor 1982-ben Bécsben elkezdtem a levéltári kutatást, Roy Bridge bátorított, hogy térjek vissza Magyarországra, és bemutatott Jeszenszky Géza professzornak, aki képzett levéltárosként és történészként is rendkívül segítőkész volt. (Géza később Antall József első nem kommunista kormányának külügyminisztere lett.) 1987-ben, amikor végre Budapesten kutathattam, Péter László ajánlására a Monarchia politika- és diplomáciatörténetének jeles szakértőivel, Glatz Ferenc és Diószegi István professzorokkal is beszélgettem kutatási témámról. Szóbeli magyar nyelvtudásom sajnos mindig is gyenge volt; bár ekkorra már nagy mennyiségű másodlagos anyagot tudtam magyarul átnézni, amelynek nagy része a londoni könyvtárakban is elérhető volt.

Hogyan került kutatásai fókuszába Kállay Béni, majd Milán szerb király tevékenysége?

Már említettem első, meglehetősen elhibázott kísérleteimet a PhD-téma megtalálására. Aztán a jugoszláv kiadású másodlagos források másolatainak megrendelése során rábukkantam Kállay Béni magyar diplomata és politikus belgrádi naplóira (1868–1875), amelyek a kiváló jugoszláv történész, Andrija Radenić szerkesztésében, szerbhorvát fordításban jelentek meg 1976-ban. Itt – döbbsentem rá hirtelen – egy felbecsülhetetlen értékű elsődleges forrás állt előttem, amely több doktori értekezés alapjául is szolgálhat! Kállay naplója mérhetetlenül részletes – a kiadott kötet körülbelül 4 hüvelyk vastag –, és Radenić hatalmas jegyzetapparátussal látta el, amelyben saját páratlan levéltári kutatásai alapján részletesen ismerteti mindazokat a diplomáciai jelentéseket, újságcikkeket stb., amelyekre Kállay magában a naplóban utal. Később, az 1980-as években végre megszereztem Kállay naplójának egy példányát a Magyar Nemzeti Levéltárból, és megállapítottam, hogy Radenić fordítása erről a hatalmas dokumentumról összességében rendkívül pontos.

Egy szempillantás alatt olyan témát találtam – Kállay belgrádi cselekvéseinek, illetve a magyar befolyás mértékének vizsgálatát az osztrák–magyar külpolitikára 1867 után –, amely nemcsak alapvető rögeszmémhez, a Monarchia nemzetiségi problémáihoz és különösen a feszült osztrák–szerb viszonyhoz vezetett vissza, hanem már komolyan érdekelte Péter Lászlót is!

Az Obrenovics Milán iránti érdeklődésem sok szempontból logikus folytatása a Kállayra való kezdeti összpontosításnak, mivel Milán a Monarchia Szerbia ellenőrzésére irányuló kísérleteinek központi alakja maradt uralkodása hátralévő részében, sőt egészen 1901-ben bekövetkezett haláláig. A „személyi politikának” nevezett stratégia, amely Szerbia ellenőrzését az uralkodó személyén keresztül kívánta megvalósítani, Kállay és Andrássy Gyula magyar miniszterelnök által kidolgozott stratégia volt, de végül teljes kudarcot vallott.

Hogyan tudná összefoglalni eddigi kutatási programjai témáit és legfontosabb eredményeit? Mi a különbség a magyar történetírás Kállay-képe (a Monarchia külpolitikai szerepvállalása) és az Ön által levont következtetések között? Mi a különbség a szerb történetírás Milán-képe és az Ön eredményei között?

Azt hiszem, saját kutatásom legfontosabb tanulsága – és hangsúlyozom, hogy ebben a tekintetben csupán „óriások vállán állok”! – annak megerősítése, hogy 1867 és 1871 között a kulcs-

fontosságú pozíciókat betöltő magyarok, nevezetesen Andrássy és Kállay egyfajta „árnyék-külpolitikát” folytattak Szerbiával szemben; s ez a „magyar tényező” később, 1871–1879 között, amikor Andrássy maga is külügyminiszter volt, még nyilvánvalóbb szerepet játszott, sőt döntő jelentőséggel bírt, s kulminálódott az 1879–1881-es időszakban, amikor Kállay vált a Monarchia Szerbiával való viszonya szerződéses rendezésének kulcsfigurájává. Természetesen az 1867–1871-es magyar kormány nem folytatott és nem is folytathatott valódi külpolitikát, ez a közös külügyminiszter feladata volt! De Andrássy és Kállay nem pendült egy húron Beust gróf külügyminiszterrel.

A másik fontos tanulság szerintem az, hogy ez a magyar szemlélet Szerbia kezelésével kapcsolatban még jóval 1881 után is érvényesült. Nem azon múltott, hogy magyar volt-e a külügyminiszter, noha magyarok szép számmal voltak a diplomáciai testületben és a külügyminisztériumban; de a Monarchia fennállásának utolsó négy évtizedében egyfajta adottsággá vált az a kezdetben Andrássy és Kállay által táplált meggyőződés, hogy Szerbiát egyszerűen kontrollálni kell, függetlenül lakóinak akaratától. Ez az osztrák–magyar külpolitika katasztrofális vonása volt, mert egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Szerbiát és a szerb nacionalizmust nem lehet ilyen keménykezű módszerekkel megszelídíteni. Ez a politika omlott össze az 1903-as belgrádi forradalommal, és ez az 1881–1903 közötti időszak állt kutatásom középpontjában az elmúlt több mint egy évtizedben. Sajnos nagyon lassan dolgozom, így még mindig „folyamatban lévő munkáról” beszélünk!

Nem tudom megítélni, hogy megállapításaim mennyire térnek el a magyar történészekétől! Fő hivatkozási pontom ebben hosszú évek óta Ress Imre munkássága; az 1980-as évek óta egymás hasonmásai vagyunk, és sokat tanultam Imre termékeny kutatásaiból. Nem biztos, hogy különbözöm a Resshez hasonló tudósoktól a „magyar tényező” alapvetően kritikus megítélésében. Egyes magyar tudósok, gondolom, cáfolnák azt a benyomásomat, amely néhány éve alakult ki bennem arról, hogy a Kállay-féle személyek egyfajta „magyar imperializmust” képviseltek, azaz azt a meggyőződést, hogy a magyarok mint kultúrnép jogosultak arra, hogy uralják a Kárpát-medencét. Ez szerintem olyan attitűd, amely az 1850-es évekre nyúlik vissza, és a Horthy-korszakban is fennmaradt; és nem vagyok teljesen biztos benne, hogy nem ez a jelenlegi magyar kormányzat egyik alapvetése! De itt egy igazán ellentmondásos területre tévedek.

Ami a szerb történészek munkáját illeti, természetesen nincs közös pontom a nacionalista revizionisták modern fajtájával, mint például John Zametica, akik továbbra is ugyanabban az „áldozat-narratívában” foglalják össze a szerb történelmet, amelyet a korábbi történészek, például Vasilije Krestić is kedveltek, és amely szerint minden osztrák vagy magyar lépés Szerbiával kapcsolatban nemcsak könyörtelenül rosszindulatúnak, hanem előre összehangoltnak, szándékoltnak is tekintendő. Tehát nem vagyok a nacionalista paranoia apologetája. De a poszt-jugoszláv korszak új szerb történészgenerációja rengeteg gyümölcsöző kutatást végez. Nemrégiben Suzana Rajić munkáját lapozgattam, akinek az utolsó két Obrenović alatti szerb kormányok belső működésével kapcsolatos kutatásai számomra alaposnak és kiegyensúlyozottnak tűnnek.⁹

Egyetemi oktatói tevékenysége során mennyire sikerül felkelteni az egyetemisták érdeklődését a Balkán és az Osztrák–Magyar Monarchia iránt? Milyen lehetőségei vannak Kanaadában a Balkán-kutatásnak, sikerült-e iskolát teremteni, milyen feltételeket tart elengedhetetlennek az iskolateremtéshez?

⁹ Rajić, Suzana: *Vlada Nikole Hristić 1888-1889*. Beograd, 2003.; *Vladan Đorđević*. Beograd, 2007.; *Aleksandar Obrenović: vladar na prelazu vekova*. Beograd, 2014.

Az angliai Midlandsben található Staffordshire Egyetemen több éven át tartottam egy kurzust Jugoszlávia „életéről és haláláról”, amely a kilencvenes évek végén rendkívül aktuális volt, és sokan látogatták. Mindamellett, hogy általános kurzusokat hirdettem a kelet-európai történelemről mind az Egyesült Királyságban, mind Kanadában, a kedvencem az az óra volt, amelyet a MacEwan Universityn (Kanada) tartottam Kelet-Európa multinacionális birodalmairól 1804 és 1918 között; ez a Habsburg Monarchia, az Oszmán Birodalom, Oroszország és Poroszország/Németország összehasonlító tanulmányozását foglalta magában, és az 1740–1918 közötti időszakról szóló könyvem alapjául szolgált. Edmontonban az Alberta Universityn belül már létezett egy történelmi tanszék, ahol az orosz és ukrán tanulmányok jelentős szerepet kaptak, és az ottani tudósokkal, valamint a jugoszláv diaszpóra tagjaival való együttműködésnek nagy hasznát vettem.

Jelenleg milyen kutatási témán dolgozik? Mi az, amit szívesen kutatna vagy megírt volna a Balkán történelmével kapcsolatban, de nem marad rá idő, vagy nem volt hozzáférhető az anyag stb.?

Mint említettem, néhány éve fő kutatási témám a szerb–osztrák kapcsolatok története az 1881–1903 közötti időszakban, bár az elmúlt három évben a koronavírusjárvány miatt nem tudtam hozzáférni a levéltári forrásokhoz. Nagyon szeretném befejezni ezt a projektet, bár tisztában vagyok vele, hogy az idő előrehaladtával járó korosodással talán az egész projekt feladására kényszerülök! Azt a gondolatot is dédelgetem, hogy megkíséreljem Kállay Béni mint a liberális, de egyben imperialista nacionalista példakép elemzését, összehasonlítva őt a 19. század végének és a 20. század elejének más hasonló alakjaival.

Kik ma a meghatározó kutatók a Balkán-félsziget történetét illetően? Valóban olyan jók, vagy csak jó a „sajtójuk”?

Ez nehéz kérdés! S most, hogy nyugdíjas vagyok, és bizonyos értelemben „kiestem” a rendszerből, nem vagyok biztos benne, hogy én vagyok a legjobb személy, aki e kérdésre válaszolhat. Az angol nyelvű tudósközösségben Mark Cornwall továbbra is kiemelkedő, sokoldalú tudós, akinek munkássága több területre terjed ki; érdekes munkát végez még John Paul Newman, Holly Case és Edin Hajdarpasic. A német nyelvű tudósok között feltörekvő sztár Tamara Scheer, aki igazán érdekes dolgokat írt Bosznia-Hercegovináról és a novipazari szandzsákról;¹⁰ de ott van még Ulf Brunnbauer és egy sor más tudós is. A magyarok közül Varga Bálintot említem, akinek a 19. század végi magyar politika „imperialista” aspektusairól szóló munkája¹¹ a saját érdeklődési körömet is érinti.

Mit tanácsolna az Osztrák–Magyar Monarchia és a Balkán viszonyrendszerét kutató történészeknek, milyen témával, milyen szemszögből érdemes foglalkozni (mik a fehér foltok)? Milyen képességekre-képzettségre van ehhez szükség?

Ösztönösen az lenne az első reakció erre a kérdésre, hogy óvjak attól, amit „nagyhatalmi szindrómának” nevezhetnénk: a Monarchia történetének egyes szakembereinél megfigyelhető tendencia, hogy a dolgokat túlságosan Bécs (vagy Budapest) szemszögéből szemlélik.

¹⁰ Scheer, Tamara: *Minimale Kosten, absolut kein Blut: Österreich–Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879–1908)*. Frankfurt am Main, 2013.

¹¹ Varga, Bálint: *The Monumental Nation: Magyar Nationalism and Symbolic Politics in Fin-de-Siècle Hungary*. Habsburg and Austrian Studies Series, 20. New York: Berghahn Books, 2016.; magyarul: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon*. Budapest, 2017.

A túlnyomóan az osztrák és/vagy magyar forrásokra való hagyatkozás oda vezethet, hogy az ember mindent a külügyminiszter Aehrenthal vagy Kállay szemüvegén keresztül lát, miközben szerintem mindig szem előtt kell tartani, hogy a Monarchia általános befolyása a Balkánon – minden kétségtelen gazdasági előny ellenére, amelyet a kapcsolat a balkáni államoknak és népeknek nyújtott – önérdékű, arrogáns és végső soron negatív volt. Napjainkban is láthatunk példákat erre a szindrómára azokban, akik azt mondják, hogy meg kell értenünk Vlagyimir Putyin „jogos biztonsági aggályait”!

Ugyanakkor a Monarchia és a Balkán kapcsolatát tanulmányozó történészeknek ugyanígy figyelniük kell arra, hogy a balkáni népeket ne kiszolgáltatott játékszernek tekintsék, akiket felmentenek a vádak alól, csak mert állandóan nagyhatalmi erőszaknak voltak kitéve. A 19. század vége és a 20. század eleje a féktelen, intoleráns nacionalizmus kora volt, ami romboló szerepet játszott a balkáni társadalmakban, és konfliktusokat szült közöttük, valamint köztük és a nagyhatalmak között. Senki sem jött ki tiszta kézzel ebből a konfrontációból, így óvakodnunk kell a nacionalista történetírástól, bármelyik oldalt képviselik is.

Budapest – Stoke, Devon, 2022. augusztus

Ian D. Armour műveinek bibliográfiája

Könyvek

- (Társszerző: Ian Porter). *Imperial Germany 1890–1918*. London – New York: Longman Seminar Studies in History, 1991.
- A History of Eastern Europe 1740–1918*. London: Hodder Arnold, 2006.
- A History of Eastern Europe 1740–1918: Empires, Nations and Modernisation*. 2nd edition. London: Bloomsbury Academic, 2012.
- Apple of Discord: The ‘Hungarian Factor’ in Austro–Serbian Relations 1867–1881*. West Lafayette, Ind: Purdue University Press, 2014.
- A History of Eastern Europe 1918 to the Present: Modernisation, Ideology and Nationality*. London – New York – Oxford – New Delhi – Sydney: Bloomsbury Academic, 2021.

Folyóirat tanulmányok

- “Colonel Redl: Fact and Fantasy”. *Intelligence and National Security*, vol. 2. (Jan. 1987) No. 1. 170–183.
- “The Roots of Sarajevo: Austria-Hungary and Serbia 1867–1881”. *History Today*, vol. 39. (Aug. 1988) No. 8. 12–19.
- “Nationalism vs. Yugoslavism”. *History Today*, vol. 42. (Oct. 1992) No. 10. 11–13.
- “Bosnia-Hercegovina in Historical Perspective”. In: *1994 Britannica Book of the Year: Events of 1993*. Chicago: Encyclopaedia Britannica Inc., 1994. 425–427.
- (Társszerző: Ian Porter) “Men Without a Fatherland? The SPD in Imperial Germany”. *Modern History Review*, vol. 6. (Sept. 1994) No. 1. 8–10.
- “Austro-Hungarian Covert Activity in Belgrade 1868–1875”, Pt. I: “The Foreign Ministry’s Intelligence Effort”. *The South Slav Journal*, vol. 25. (Autumn–Winter 2004) No. 3–4. (97–98) 23–49.
- “Austro-Hungarian Covert Activity in Belgrade 1868–1875”, Pt. II: “Military Intelligence and Hungarian Government Involvement”. *The South Slav Journal*, vol. 26. (Spring–Summer 2005) No. 1–2. (99–100) 1–23.
- “Apple of Discord: Austria-Hungary, Serbia and the Bosnian Question 1867–1871”. *Slavonic & East European Review*, vol. 87. (Oct. 2009) No. 4. 629–680.
- “Hungary’s Failed Bid to Control Serbia: The Trial of Alexander Karadorđević, 1868–71.”, *International History Review*, vol. 31. (Dec. 2009) No. 4. 740–770.
- “Killing Nationalism with Liberalism? Austria-Hungary and the Serbian Constitution of 1869”. *Diplomacy and Statecraft*, vol. 21. (Sept. 2010) No. 3. 343–367.
- “The Sensitivities of ‘Small, Backward Nations’: Austria-Hungary, Serbia and the Regulation of the Danube 1870–71”. *Canadian Journal of History*, vol. 47. (Winter 2012) No. 3. 515–543.
- “‘Like the Lord Lieutenant of a County’: The Habsburg Monarchy and Milan Obrenović of Serbia 1868–1881”. *Canadian Slavonic Papers*, vol. 55. (Oct.–Dec. 2013) No. 3–4. 305–342.
- “‘Put Not Your Trust in Princes’: The Habsburg Monarchy and Milan Obrenović of Serbia 1881–1885”. *Canadian Slavonic Papers*, vol. 56. (Sept.–Dec. 2014) No. 3–4. 201–237.

Tanulmányok szerkesztett kötetben

- “Hungary”. In: Dear, ICB – Foot, MRD (eds.): *The Oxford Companion to the Second World War*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1995. 548–553; új kiadása átdolgozott paperback kiadásban: *The Oxford Companion to World War II* (2001).
- “Kossuth’s Pie in the Sky: Serbia and the Great Danubian Confederation Scam”. In: Péter, László – Rady, Martyn – Sherwood, Peter (eds.): *Lajos Kossuth Sent Word... Papers Delivered on the Occasion of the Bicentenary of Kossuth’s Birth*. London: Hungarian Cultural Centre, London/School of Slavonic & East European Studies, UCL 2003. 183–204. (Megjelent még: *The South Slav Journal*, vol. 24. Nos. 1–2. [Spring–Summer 2003] No. 1–2. 33–50.)
- “The Nation as Victim”. In: Srdja Pavlović. Srdja – Živković, Marko (eds.): *Transcending Fratricide: Political Mythologies, Reconciliations & the Uncertain Future in the Former Yugoslavia*. Baden-Baden: Nomos, 2013. 93–108.

IAN D. ARMOUR
MacEwan University

Aetas 38. évf. 2023. 2. szám, 171–200.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2023.2.171-200
www.aetas.hu

„Ne bízzatok a hercegekben”

*A Habsburg Monarchia és a szerbiai Milan Obrenović 1881–1885**

A szerbiai Milan Obrenovićért nehéz lelkesülni. Magas intelligenciával rendelkezett, azonban sérült személyiség volt, amit egy szétesett szülői ház, félbemaradt oktatás és az eredményezett, hogy 1868-ban alig tizennégy éves tinédzserként emelték a hercegség magányos méltóságába.¹ Milan – ha ez a helyes kifejezés – önelégült, önsajnáló, kétszínű fiatalemberré érett, aki kifejezetten kedvelte az ivást, a szerencsejátékokat és az örömlányokat, hajlamos volt arra, hogy rossz néven vegye hatalmának korlátozását, így temperamentumát tekintve alkalmatlan volt arra, hogy egy olyan paraszti társadalom alkotmányos uralkodója legyen, amely a gazdasági elmaradottsága ellenére az 1880-as évekre valódi tömegpolitikára és a politikai participációra épülő rendszert alakított ki.² S ami még rosszabb, Milan gyűlölte Szerbiát („*ce foudre pays*”) és a szerbeket, hozzájuk viszonyítva nyugati és civilizált embernek tartotta magát, és arra vágyott, hogy bárhol máshol élhessen, csak ne Belgrádban.³

Mégis ez az éretlen és problematikus uralkodó volt a kulcsfigurája annak a politikai és gazdasági ellenőrzésnek, amelyet a Habsburg Monarchia államférfiai az újonnan függetlenné vált Szerbiára kényszerítettek 1881-ben. Az 1880–1881-es vasúti, kereskedelmi és állategészségügyi szerződésekkel és mindenekelőtt az 1881. június 28-i titkos politikai szerződéssel, amelyről Milan személyesen tárgyalt, és amelyért személyes garanciát vállalt, Szerbia szatellitállammá vált, gazdasági jóléte az osztrák–magyar piactól függött, s önálló külpolitikai irányvonalat gyakorlatilag nem folytathatott. A titkos szerződés IV. cikke közismert módon kimondta: „az Ausztria–Magyarországgal való előzetes megegyezés nélkül Szerbia nem folytat tárgyalásokat és nem köt politikai szerződést más kormányokkal”.⁴

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: ‘Put Not Your Trust in Princes’: *The Habsburg Monarchy and Milan Obrenović of Serbia 1881–1885*. Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes, vol. 56. (2014) No. 3–4. 201–237.

¹ Milan unokatestvére, Mihailo Obrenović (1860–1868) meggyilkolása után került a hercegi méltóságra egy régensség irányítása alatt, és 1873-ban vált nagykorúvá. 1882-ben felvette a Szerbia királya címet. Milan uralkodásának általános jellemzőiről az egyik legjobb munka: Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, i. m.; továbbá lásd: Petrovich: *A History of Modern Serbia*, i. m.

² Stokes: *Politics without Development*, 2–3.; Milánnak a belgrádi diplomáciai testülettel előszere-ttel folytatott éjszakába nyúló szerencsejáték összejöveteleiről lásd: Khevenhüller (Belgrád) levele Kálnokyhoz, 1882. január 19. HHSA PAXIX/16.

³ Heinrich von Haymerle báró, osztrák–magyar külügyminiszter feljegyzései a szerb herceggel folytatott beszélgetésről, 1881. szeptember 13. HHSA, PA I/456-1, V-8; Hamann: *Kronprinz Rudolf*, 284.

⁴ Szövetségi szerződés Ausztria–Magyarország és Szerbia között, 1881. június 16/28. Közli: Pribram: *The Secret Treaties*, I. 53. A szerződések szerkezetéről általában lásd: Pribram: *Milan IV. von Serbien*, III. 464–494.; Hauptmann: *Österreich–Ungarns Werben*, 122–249.; Armour: *Like the Lord Lieutenant*, 305–342.

Bár ezt az ellenőrzési rendszert Heinrich von Haymerle báró külügyminiszter (1879–1881) hivatali ideje alatt véglegesítették, valójában két magyar államférfi szellemi gyermeke volt: gróf Andrassy Gyuláé, a korábbi magyar miniszterelnök (1867–1871) és közös külügyminiszteré (1871–1879), valamint Kállay Bénéé, aki politikus, diplomata volt, a szerb szerződések megkötésének idején az osztrák–magyar külügyminisztérium állandó osztályfőnöke, a titkos szerződés fő tervezője. Az 1880–1881-ben megkötött szerződési rendszer valójában betetőzte Andrassy és Kállay 1867-től, a kiegyezéstől kezdve folytatott törekvését, hogy befolyást gyakoroljanak a Monarchia Szerbiával kapcsolatos politikájára, mivel Szerbiát mindkétten potenciális fenyegetésnek tekintették a Monarchiára és Magyarországra nézve, feltételezve, hogy az fogékony lehet az orosz pánszláv manipulációra, illetve képes lehet aláásni a Monarchia délszláv lakosságának lojalitását.⁵ Ráadásul azután, hogy a Monarchia az 1878-as berlini kongresszust követően megszállta Bosznia-Hercegovinát, amelyet éppen azért szerzett meg, hogy ezt az oszmán tartományt távol tartsa Szerbiától, mind Bécsnek, mind Budapestnek még több oka volt arra, hogy ellenőrizni akarja Szerbiát. S valóban, a titkos szerződés II. cikkelye arra kötelezte a szerb kormányokat, hogy a Habsburgok boszniai uralmával kapcsolatban mindenféle kritikát elfojtsanak a szerbiai állampolgárok körében.⁶

A titkos szerződés kettős értelemben is paradox jellegű volt. Először is, titkos volt. Az osztrák–magyar oldalon csak I. Ferenc József császár, a külügyminiszter, az osztályfőnök, a Monarchia belgrádi nagykövete és tisztviselők kiválasztott szűk köre tudott a szerződés létezéséről, s hogy ez így is maradjon, minden olyan dokumentumot, amely akár csak utalt a szerződésre, évtizedekig egy szigorúan titkos aktában őriztek.⁷ A szerb oldalon csak Milan, Čedomilj Mijatović külügyminiszter, aki Milan nevében aláírta a szerződést, valamint – a szerződés aláírása után – Milan Piroćanac miniszterelnök és Milutin Garašanin belügyminiszter voltak beavatva.⁸ Ennek következtében a szerbiai politikai pártok és a közvélemény évekig értetlenül állt a szerb kormánynak külpolitikai ügyekben – különösen az Ausztria–Magyarországgal való kapcsolatokat érintő kérdésekben – tanúsított tartózkodó magatartása előtt. Az 1880-as években és azon túl is szakadéktátongett a Habsburg Monarchiát hagyományosan a szerb nemzeti érdekek ellenségének tekintő szerb nép és az Obrenović-dinasztia között.⁹

Másodszor, a titkos szerződés, valamint a Monarchia által 1880–1881-ben Szerbia felett kiépített politikai és gazdasági ellenőrzés egészének garanciája maga Milan herceg volt, később királyként is.¹⁰ De Milan, hogy nyersen fogalmazzunk, alkalmatlan eszköz volt egy ilyen

⁵ A történet részletes vizsgálatát lásd: Armour: *Apple of Discord*, i. m.

⁶ Pribram: *The Secret Treaties*, I. 51.

⁷ A szerződéssel kapcsolatos összes dokumentum, beleértve annak 1889-es megújítását is, egyetlen dobozban található. HHSA PA I-456-1/2. A belgrádi osztrák–magyar követ, Herbert báró titokban tartotta a szerződést saját követségi személyzete előtt, és szabadságra küldte őket, amíg a ratifikációs okiratokat ki nem cserélték. Herbert levele Kállayhoz, 1881. július 12. HHSA PA I-456-1, V2.

⁸ Piroćanac és Garašanin azonnal lemondott, amikor értesült a szerződésről, és csak azután maradtak hivatalukban, hogy a IV. cikk újraértelmezéséről tárgyaltak, ami Szerbiának némi mozgásteret biztosított a külpolitika terén. Ezt a „Piroćanac-nyilatkozatot” azonban azonnal semmissé tette az, hogy Milan fő minisztere tudta nélkül 1881. október 24-én személyes garanciát vállalt arra, hogy az osztrák–magyar irányításnak alárendelik magukat. Pribram: *The Secret Treaties*, I. 59.; Armour: *Like the Lord Lieutenant*, 337–340.

⁹ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 65–66.; Petrovich: *A History of Modern Serbia*, II. 412–415.; Vucinich: *Serbia between East and West*, 172–174.

¹⁰ Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 123. „A nehézséget az jelentette, hogy a szerződés, sőt Ausztria–Magyarország egész szerbiai helyzete Milan hercegen állt vagy bukott.”

kényes feladatra, és már jóval az 1880-as évek vége előtt fájdalmasan nyilvánvalóvá vált, hogy esztelenség a Monarchia bizalmát belé vetni.

Egy korábbi tanulmányban nyomon követtük azt a folyamatot, amelynek során az osztrák–magyar politikai döntéshozók 1868 és 1881 között bizalmi emberükként kiválasztották a szerb uralkodót.¹¹ Ez a „személyi politika” nagyon is magyar termék volt. Bár az alkotmány szerint a külpolitika Ferenc József és választott külügyminisztere hatáskörébe tartozott, Andrassy – pártfogoltja, Kállay révén, aki 1868 és 1875 között osztrák–magyar konzul volt Belgrádban – a kiegyezés megkötésének pillanatától kezdve határozott befolyást gyakorolt a Szerbiával szemben folytatott politikára. 1871 után, amikor Andrassy lett a külügyminiszter, ez a magyar befolyás nyílttá vált, és egyre nyilvánvalóbbá a Milan Obrenovićara való támaszkodás is. Mire Milan 1873-ban nagykorúvá vált, Andrassy és Kállay meg volt győződve arról, hogy a hercegen keresztül lehet a legkényelmesebben ellenőrzést gyakorolni Szerbia felett. A meggyőződés gyökereit azonban homály fedi, hiszen mindketten, különösen Kállay ekkor már jól ismerte Milant, ám magyar nemesként, úgy tűnik, feltételezték, hogy az uralkodót alattvalói mindig engedelmesen követik.¹²

Milánnal az volt a probléma, hogy osztrákbárát hajlamaival egyáltalán nem reprezentálta honfitársait; ellenkezőleg, az erősödő tömegpolitizálás és nacionalizmus korában ismert személyes hajlamaival összeütközésbe került a szerb közvéleménnyel. Ráadásul bár minden alkalommal hangot adott a Habsburg Monarchiához fűződő lojalitásának, az 1880-as években mind belpolitikai, mind külpolitikai téren képtelennek bizonyult arra, hogy távol tartsa magát a konfliktusoktól. A titkos szerződés megkötését követő nyolc év során a Monarchia többször is kénytelen volt meginni annak levét, hogy Milánra támaszkodott Szerbia irányítása érdekében, ami végül 1889 márciusában Milan lemondásában csúcsosodott ki.

E tanulmány érvelése szerint a Monarchia szerbiai politikájának alapvető kivitelezhetlensége már a titkos szerződés aláírása előtt is nyilvánvaló volt, de 1885 végére tagadhatatlanná vált. Továbbá egyértelmű, hogy e politika mozgatórugója magyar háttérű volt, még akkor is, ha hivatalos végrehajtója 1881 után a német Gustav Kálnoky gróf volt. Szerbia ellenőrzése és nemzetépítési programjának akadályozása a Habsburg hatalomgyakorlás hagyományos eleme volt; de az 1867 utáni magyar szerepvállalás mögött, amely az 1880–1881-es szerződésben érte el tetőpontját, egyfajta magyar imperializmus-pótlék (*surrogate imperialism*) húzódozott, amelynek keretében Magyarország a dualizmus védőernyője alatt biztosította saját érdekeit a Duna-medencében, ahogy azt Andrassy és Kállay értelmezte.¹³ Érdeemes megjegyezni, hogy Haymerle 1881 októberében bekövetkezett halála és Kálnoky novemberi külügyminiszteri kinevezése közötti rövid interregnum idején Kállay volt az, aki a vezetői székben ült, mégpedig abban a döntő időszakban, amikor Milan személyesen garanciát adott Szerbia alárendelésére a Monarchiának.

Kállay, az irányítás eme építményének fő tervezője 1882-ben osztrák–magyar közös pénzügyminiszter lett, és ezzel ő felelt Bosznia igazgatásáért; a következő két évtizedben a

¹¹ Amour: *Like the Lord Lieutenant*, különösen 340–342.

¹² Amour: *Apple of Discord*, 262., 263–265.; a külpolitikával kapcsolatos alkotmányos helyzetről 1867 után lásd: Eisenmann: *Le compromise austro-hongrois*, 594–595.; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 13–19.; Galántai: *A Habsburg-Monarchia alkonya*, 96–100., 230.; Rumpler: *Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen*, 41–45., 45–46.

¹³ A magyar imperializmusról lásd: Dán: *Kállay Béni és a magyar imperializmus*, 222–224.; Okey: *A Trio of Hungarian Balkanists*, 241., 257–259.; Palotás Emil bemutatja nemcsak egyes magyarok, hanem az egymást követő magyar kormányok hozzájárulását is a Monarchia balkáni politikájának alakulásához. Az osztrák, valamint a magyar kormányok kezdeti előfeltevéseit e tekintetben lásd Palotás: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen*, 20–24.

tartományt a Habsburg uralom kirakatává tette, annak ellenére, hogy ez nyilvánvalóan sértette a szerb, sőt a boszniai horvát és muszlim érzékenységet is.¹⁴ Kállay arra is talált időt, hogy 1883-ban a Magyar Tudományos Akadémiához intézett ünnepi beszédében leírja, hogy Magyarországnak mint a Nyugat és Kelet közötti közvetítőnek, s a magyaroknak mint kultúrnépnek kötelessége, sőt joga van a nyugati kormányzási és civilizációs normákat eljuttatni a Balkán „civilizálatlan” népeihez.¹⁵

Mindeközben a Szerbiával fenntartott kapcsolatok irányítása Kálnoky kezében maradt, aki 1895-ig töltötte be tisztségét. Kálnoky 1880-as években szerzett tapasztalatai elkeserítőek voltak, és az évtized közepére meggyőződött arról, hogy pusztán ábránd, hogy a Monarchia „személyi politikája” révén ellenőrzés alatt tarthatja Szerbiát. A valóságban Szerbiát nem lehetett az uralkodó személyén keresztül irányítani, különösen nem, ha ez az uralkodó Milan Obrenović-féle személyiség volt. A szerb politikával kapcsolatos magyar megközelítést, melyet Andrassy 1885 novemberében újult erővel megfogalmazott, Kálnoky hallgatólagosan elutasította, s világossá tette, hogy inkább egyszerű hatalmi politikára támaszkodik, az erősebb fél jogára, hogy diktáljon a gyengébbnek. Megközelítésének hallgatólagos elfogadása ezen a ponton jelezte, hogy a Monarchia szerb politikájában finom elmozdulás következett be. Kálnoky mindazonáltal ragaszkodott a titkos szerződéshez, az osztrák–szerb kapcsolat diszfunkcionális szimbólumához, és 1889-ben – bosszúságára és jobb belátása ellenére – további öt évre meghosszabbította a szerződést.

*

Kálnokynak nem voltak illúziói a Monarchia és Szerbia viszonyának természetét illetően, és ez a szókimondó, veleszületetten őszinte katonából lett diplomata nem idegenkedett attól sem, hogy nevén nevezze a dolgokat. A balkáni prioritásokat még szentpétervári követként 1880-ban őszintén értékelve, hangsúlyozta, hogy „délelelen a politikai hatalmunk sarokpontja Belgrád”.¹⁶ Kálnoky őszönös konzervatívként meg volt győződve arról, hogy a Monarchia biztonságát a Németországgal való szövetség szolgálja a legjobban, de az is, hogy elkerülje a nyílt konfrontációt Oroszországgal, amellyel háborút vívni katasztrofális lenne Ausztria–Magyarország számára.¹⁷ Bár Kálnoky, mint Ferenc József hivatalnok, soha nem tudott teljes szívvel csatlakozni Otto von Bismarck német kancellár elgondolásához, aki szerint a Balkánon a stabilitást az osztrák–magyar és az orosz befolyási szférára osztás biztosíthatja, Bismarckhoz hasonlóan hitt a három ’északi udvar’ közötti rendszeres konzultáció és egyetértés fontosságában. Kálnoky készsége arra, hogy félúton találkozzon az oroszokkal, miközben határozottan ellenáll Ausztria–Magyarország nyugat-balkáni érdekei indokolatlan megsértésének, végül kiváltotta az Andrassyhoz hasonló, megrögzött ruszofóbok gyanakvását, valamint Ferenc József feleségének, Erzsébetnek és fiának, Rudolfnak, a trónörökös-

¹⁴ Sugar: *Industrialization of Bosnia-Herzegovina*, 201–202.; Krajlčić: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, 61–69.; Okey: *Taming Balkan Nationalism*, 57.

¹⁵ Kállay: *Magyarország a kelet és a nyugot határán*, 67–69.; Laveleye: *The Balkan Peninsula*, 16–17.; a budapesti brit konzul kissé megdöbben beszámolója a beszédről, Phipps levele Elliiothoz, 1883. május 22. PRO FO 7/1057.; egy modern értékelés: Krajlčić: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, 68–73.

¹⁶ Kálnoky levele Haymerléhez, 1880. szeptember 7. HHSA PA XL (Interna)/333 (Kállay hagyaték), I; idézi többek között Hauptmann: *Österreich–Ungarns Werben*, 203.

¹⁷ Friedjung: *Graf Gustav von Kalnoky*, 332–333., 334.; Rutkowski: *Gustav Graf von Kalnoky*, 105–106.; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 126.; Rauscher: *Zwischen Berlin und St. Petersburg*, 21–23.

nek az éles ellenszenvét.¹⁸ A hangnem- és a hangsúlyokbeli különbségek ellenére azonban soha nem volt kétséges, hogy Kálnoky felfogása szerint Szerbia szilárdan a Monarchia érdekszférijába tartozik, és minden eszközzel ott kell tartani. Ahogy 1880-ban írta: „Csak akkor birtokolhatjuk teljesen biztosan Boszniát és annak részeit, ha Szerbiát, bármilyen eszközzel is, a befolyásunk alá rendeltük, vagy még inkább, ha mi parancsolunk ott.”¹⁹

A probléma az eszközökkel volt. Attól a pillanattól kezdve, hogy Kálnoky átvette a külügyminiszteri tisztséget, egyik szerbiai válságot a másik után kellett kezelnie, amelyek többségét Milan szeszélyes viselkedése idézett elő. Ha a diplomácia részben a személyes kémián múlik, akkor nincs két személyiség, aki kevésbé illene össze, mint ők ketten: az egyik oldalon derék, lelkiismeretes és meglehetősen komor morva arisztokrata katonatiszt, a másikon pedig a királyi divatfi csirkefogó archetípusa. Mégis Milan volt Szerbia felkent uralkodója, Kálnoky pedig rá volt szorulva, és valóban udvariasan és tapintatosan kellett bánnia vele.

A Monarchia diplomáciai képviselője Belgrádban 1881 végétől Rudolf von Khevenhüller gróf, aki Kálnoky képviselőjeként előnyökkel, de hátrányokkal is rendelkezett. Elég hírhedt volt kicsapongásairól ahhoz, hogy később a „csókos” (*l'embrassadeur*) csúfnevet kapja, sok szempontból alkalmas volt arra, hogy Milan züllött udvarába kerüljön, bár még ő is úgy találta, hogy a Milan által annyira kedvelt, egész éjszakákat igénybe vevő szerencsejátékok, ha állóképességét nem is, de pénztárcáját megterhelték.²⁰ Más tekintetben Khevenhüller túlságosan szókimondó és impulzív személyiség volt, amivel bátorította Milan tekintélyelvű vonásait, és nemigen próbálta leplezni, hogy a Monarchia Milánra alárendelt eszközként tekint. Milan pedig egyre inkább rá lett utalva Khevenhüller tanácsaira és erkölcsi támogatására. Amint arról a brit nagykövet 1882 júniusában beszámolt, Milan belpolitikai kérdésekben Khevenhüllerrel „gyakran konzultált, és a jelleméből, a hangoztatott véleményéből ítélve, aligha kétlem, hogy ha kikéri a tanácsát, hősies gyógymódot javasol. Úgy gondolja (ahogy ő maga mondta nekem azóta, hogy elkezdtem írni ezt a közleményt), hogy az ellenzékkal való bánásmód egyetlen eszköze a »gumibot«.”²¹ Ugyanezen forrás szerint Khevenhüller azzal dicsekedett, hogy az osztrák–magyar követség ügynökhálózatának köszönhetően „jobban értesült arról, hogy mi történik az országban, mint maga a szerb kormány”.²² S az 1880-as évek egyik döntő pillanatában, mint látni fogjuk, Khevenhüller vitathatatlanul döntő szerepet játszott abban, hogy a Milan uralkodása katasztrófába torkollott.

Egy szempontból a titkos szerződés előnyökkel járt Bécs számára 1882. január–márciusában, amikor a Monarchia Bosznia-Hercegovinában lázadással nézett szembe. A lázadás kiváltó oka az volt, hogy katonai szolgálatra próbálták kötelezni a lakosságot, melynek muszlim része még mindig nem békült meg a Habsburg-uralommal, és amelynek szerb és horvát részét korábban soha nem kötelezték ilyenre; a lázadást némi nehézséggel leverték, s Ferenc József úgy döntött, hogy a szerencsétlen közös pénzügyminisztert, Bosznia fő adminisztráto-

¹⁸ Andrassy levele Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HHSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, ff. 141–157.; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 142.; Hamann: *Elisabeth: Kaiserin wider Willen*, 521–529.; Hamann: *Kronprinz Rudolf*, 286–300.

¹⁹ Kálnoky levele Haymerléhez, 1880. szeptember 7. HHSA, PA XL (Interna)/333 (Kállay hagyaték), I. E szakasz meglehetősen elnagyolt fordítását közli: Wank: *Foreign Policy*, 44.; ám Wank hivatkozása nem az eredeti dokumentumra vonatkozik.

²⁰ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. január 19. HHSA, PA XIX/16.

²¹ Locock levele Granville-hez, 1882. június 14. PRO FO 105/33, no. 110. bizalmas; idézi Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 187.

²² Locock levele Granville-hez, 1882. február 28., PRO, FO 105/32, no. 28. bizalmas; idézi Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 187.; Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1885. május 3. HHSA PA XIX/19, no. 39A-B, bizalmas

rát, Szlávy Józsefet a magyar és a délszláv ügyek elismert szakértőjével, Kállay Bénivel váltja fel.²³ Amíg azonban a harcok folytak, a szerbiai kormányzat tartotta magát a titkos szerződés feltételeihez: néhány kivételtől eltekintve a szerb sajtóban nem volt szabad bírálni az osztrák–magyar intézkedéseket, a szerb nemzetgyűlésben nem hangozhatott el elítélő kijelentés, és természetesen nem engedték, hogy a felkelők anyagi támogatása átcsoportosuljon Kelet-Bosznia és a fejedelemség közötti határon.²⁴ A boszniai helyzettel és Szerbia Ausztria–Magyarországnak való alárendeltségével kapcsolatos elégedetlenséget azonban kevésbé volt könnyű elhallgattatni vidéken. Amikor májusban a nyugat-szerbiai Užicében Milan találkozott egy boszniai osztrák–magyar tábornokkal, zavarba jött, mivel a helyi Radikális Párt által kihelelyezett táblák fogadták, amelyek hirdették: „Bosznia és Hercegovina miénk kell legyen”.²⁵

Hónapokkal a boszniai felkelés leverése után, az előbb Kálnokyval, majd Khevenhüllerrel folytatott egymást követő megbeszéléseken Milan teljesen őszinte volt, amikor tagadta, hogy bármilyen tekintetben érdeklődne Bosznia iránt, és azon véleményének adott hangot, hogy „Szerbia számára Bosznia birtoklása csak végzetes lehet”. Szerbia soha nem lenne képes uralni ezt a „nehezen kormányozható országot”, és a kísérlet „minden bizonnyal tönkretenné” magát Szerbiát.²⁶ Szeptemberben azután Khevenhüller előtt megismételte Milan, hogy Bosznia „túl nehéz szerzemény lenne számunkra, és Szerbiát egy évszázaddal visszavetné”. Milan azonban azzal is tisztában volt, hogy honfitársai, köztük saját miniszterelnöke, másként gondolkodnak, a szerbek általában továbbra is „szerb” földnek tekintik Boszniát, s „az osztrák–magyar barátság nem népszerű Szerbiában”. Arról tájékoztatta Khevenhüllert, hogy hozzá eljutott bizalmas információk szerint az egész szerb kabinet, azt gondolván, hogy Ausztria–Magyarország Bosznia annexiójára készül, nem sokkal korábban megállapodott abban, hogy ez esetben testületileg lemondanak, hogy demonstrálják, a Habsburg Monarchiával való barátság nem követelheti meg „a szerb nemzet szükséges és jogos törekvéseinek” feladását. Márpedig Piroćanac miniszterelnök alternatívája – mutatott rá Milan – a még nacionalistább és oroszbarát korábbi kormányzó, Jovan Ristić volt. Milan biztosította Khevenhüllert, hogy idegenkedik Ristićtől, nem fogadná el miniszterelnöknek, mert az „tönkretenné az Ausztria–Magyarországgal kötött paktumomat”. Szerbia azonban, tette hozzá, „nagyon demokratikus ország”, és Milan tudja, hogy kicsi a támogatottsága. A Ferenc József császárnak tett ígéretét be fogja tartani, zárta Milan a rá jellemző pátoossal, de „Őfelségének tudnia kell, hogy ez a trónomba kerülhet”.²⁷

Amikor a boszniai felkelés kitört, Milánnak egészen másfajta kínos helyzettel kellett szembenéznie, ami szintén illusztrálta, hogy milyen gyakorlati nehézségekbe ütközött a Monarchiával való szoros szövetség titokban tartása. Az 1880–1881-es szerződés részeként Szerbia vállalta, hogy három éven belül befejezi a Bécs és Konstantinápoly közötti vasútvonal

²³ A Hercegovinából kiinduló felkelés eredetéről részletes beszámolót lásd: Kapidžić: *Hercegovacki ustanak*, 89–94.; Jelavich: *The Revolt in Bosnia-Hercegovina*, 420–436.; Sugar: *Industrialization*, 48–49.; Donia: *Islam under the Double Eagle*, 33.; Okey: *Taming Balkan Nationalism*, 52–53. Kállayt 1882. június 4-én közös pénzügyminiszterré nevezték ki.

²⁴ Kapidžić: *Hercegovacki ustanak*, 285–286.; Stokes: *Politics without Development*, 237.; Khevenhüller (Belgrád) levele Kálnokyhoz, 1882. január 20. #5A-B titkos, HHSA PA XL/209, Liasse VIII.

²⁵ Stokes: *Politics as Development*, 241–242., 369., 101. jegyzet, idézi Locock levelét Granville-hez, 1882. május 4. PRO FO 105/32, no. 87.

²⁶ Kálnoky feljegyzései a szerb királlyal folytatott megbeszélésekről (Aufzeichnungen über eine Unterredung mit dem König von Serbien), 1882. augusztus 14. HHSA PA XIX/16.

²⁷ Khevenhüller grófnak a szerb királlyal folytatott beszélgetésének vázlata (Esquisse d'un entretien du Comte Khevenhüller avec Sa Majesté le Roi de Serbien), 1882. szeptember 11. HHSA PA I/456-1, V/33.

Szerbiára eső szakaszát, ez azonban egy olyan, nagyrészt agrárjellegű, tőkeszegény gazdaság számára, mint Szerbia, terhes kötelezettségvállalás volt, amelynek veszélyeit jól tükrözi, hogy Jovan Ristić kormánya milyen nehézségekkel tudta elfogadtatni a vasúti törvényjavaslatot a parlamenttel 1880-ban.²⁸ 1881-ben a Habsburg Monarchia nyomására, amely meg akarta nyitni a Balkánt az osztrák–magyar árucikkek előtt, a szerb kormány szerződést kötött az *Union Générale* francia bankkal, amelyet 1878-ban alapított Eugène Bontoux, aki eredeti vagyonát a Habsburg Monarchia vasúthálózatának kiépítésével szerezte. Bontoux különösen Közép-Magyarország, Trieszt és az Adria összeköttetésével foglalkozott, és az 1860-as évektől kezdve úgy népszerűsítette Magyarországot, mint olyan országot, amely képes lenne egész Európa gabonaszükségletét kielégíteni, ha összeköttetésben állna a külvilággal; amint 1861-ben bejelentette: „Magyarország szerepe Európa általános élelmezésében most kezdődik.”²⁹ Bontoux – propagandacikkeinek tanúbizonysága szerint – meg volt győződve arról is, hogy a Habsburg Monarchia a Balkán potenciális „megújítója”, különösen, ha sikerülne összekötni az égei-tengeri Szalonikival.³⁰ Az *Union Générale* így jól illeszkedett a Monarchia, de a magyar kormány nyugat-balkáni regionális hegemoniáról szőtt álmaiba is. Az osztrák *Südbahn* korábbi igazgatójaként Bontoux elfogadható volt Bécs számára; és a Monarchia ellenőrzését az egész szerbiai vasúti projekt felett tovább erősítette a Bontoux és az osztrák *Länderbank* közötti titkos megállapodás, amelynek értelmében a bank harminc százalékos részesedéssel rendelkezett a majdani vasútvonalban.³¹ A vasút szerbiai szakaszának építése 1881 nyarán megkezdődött.

Milan és a szerbek szerencsétlenségére az *Union Générale* a 19. századi pénzügyi csőd klasszikus esetének bizonyult, amely Émile Zola *A pénz* (*L'Argent*, 1891) című regényének alapanyagul is szolgált: a túlterhelt és alultőkésített bank 1882 januárjában 55 millió frank hiánnyal csődbe ment. Bontoux-t letartóztatták, és több hónapot töltött börtönben, közben pedig hitelezői követelték a szerb kormánynak kölcsönadott pénzt.³²

A belgrádi „Bontoux-ügy” azonnal kellemetlen következményekkel járt. Mint Khevenhüller február 2-án jelentette, a szerb kormánynak mintegy negyvenmillió frankja volt lekötvén az *Union Générale*-ban, és úgy tűnt, hogy a bank felszámolásakor az egészet el fogja veszíteni. Bontoux ugyan garantálta, hogy Szerbia pénze tőkéletes biztonságban van, a miniszterek „halálra rémültek”, és „az egész kormánygépezetet megbénította a terror”.³³ Volt is rá okuk, hiszen hamarosan kiderült, hogy Mijatović pénzügyminiszter Milan jóváhagyásával, de minisztertársai tudta nélkül írta alá azokat a kötvényeket, amelyekkel Szerbia mintegy 35 600 000 dinárra kötelezte magát.³⁴ Maga a megrögzött szerencsejátékos Milan is spekulált az *Union Générale* részvényeivel abban a reményben, hogy szép nyereségre tesz szert;

²⁸ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 30–31.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 404–405.; Stokes: *Politics without Development*, 170–172.; Amour: *Like the Lord Lieutenant*, 327–329. A vasúti egyezményt 1880. április 9-én írták alá, és májusban ratifikálta a szerbiai parlament.

²⁹ Bontoux: *La Hongrie et l'alimentation de l'Europe*, i. m., idézi: Bouvier: *Le krach de l'Union générale*, 10.

³⁰ Bouvier: *Le krach de l'Union générale*, 10–11.

³¹ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 93–95.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 419–420.

³² Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 130–134.; Zoláról lásd Uo. 130. 1. jegyzet, Brown: *A Life*, 581–583., 618–620. Lásd még: Bouvier: *Le krach de l'Union générale*, 172., 178–185.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 421.; Mijatovich: *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, 255.

³³ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. február 2. #11E, titkos, HHSA PA I/456-1, V/28.

³⁴ Stokes: *Politics without Development*, 236. Ebben az időszakban egy dinár egy francia frank-nal volt egyenlő. Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 692.

ehelyett mintegy 230 000 frankos személyes veszteséggel kellett számolnia.³⁵ Mijatović Párizsba sietett, hogy tisztázza az ügyet, és megpróbálja megmenteni Szerbia letétjét.³⁶ Kiderült azonban, hogy a miniszterek és Milan pánikba esésének valódi oka az attól való félelem volt, hogy a parlament felelősségre vonja őket az ügy kezeléséért: az a hír járta, hogy a kormány minisztereit, sőt Milánt is megvesztegették, hogy Bontoux-nak ítéljék oda az üzletet, és valóban fennállt a lehetősége annak, hogy a kormány belebukik az ügybe.³⁷ S ebben az esetben hogyan reagálna bármilyen új minisztérium, ha megtudná, hogy Szerbia titkos szerződést kötött Ausztria–Magyarországgal? Hogyan lehetne megakadályozni, hogy a szerződés létezése a nyilvánosság elé kerüljön?

A Bontoux-ügy már korán rávilágított a titkos szerződés alapvető abszurdítására. A Piroćanac-kabinet a parlament haladó párti frakcióját képviselte, mérsékelt, nyugatiasodó alkotmánypártiakat, akik elfogadhatók voltak Milan számára, de akiket Ristić liberálisai és az új, paraszti alapokon álló Radikális Párt egyre inkább támadott. Milan gyűlölte Ristićet, a felette korábban atyáskodó egykori régenst, a radikálisokat pedig veszélyes forradalmároknak tartotta. Február 2-án biztosította Khevenhüllert, hogy semmiképpen sem fog a radikálisokkal együtt kormányozni, de az alternatíva ebben az esetben új választások és egy Ristić-minisztérium lenne, és sem Milan, sem pedig – mint hangsúlyozta – az osztrák–magyar kormány nem bízhat Ristićben.³⁸ Amikor Milan kijelentette az osztrák–magyar nagykövetnek, hogy eltökélten ragaszkodik Piroćanachoz és Garašaninhoz, elvokkonhoz szölt. A Habsburg Monarchia ugyanilyen eltökélten támogatta a Piroćanac-minisztériumot, éppen azért, mert az annak középpontjában álló miniszteri hármás – Piroćanac, Garašanin és Mijatović – voltak az egyedüli szerb politikusok, akik tudtak a titkos szerződésről. Egy kormányváltás, különösen ha a közismerten oroszbarát és osztrákgyűlölő Ristićet hozná vissza a hatalomba, veszélyeztetné a Monarchia Szerbia feletti uralmát. „Ismerem az emberemet”, mondta Milan Ristićről február 18-án; orosz támogatás nélkül Ristić soha nem merte volna ilyen nyíltan bírálni Milan minisztereit. De ha hatalomra kerülne, azt nem lehetne túrni, és Ausztria–Magyarországnak nem maradna más választása, mint megszállni Szerbiát: „Soha nem fog csendben maradni. Moszkvával és a pánszlávokkal fog intrikálni, lázadást szít az Önök oldalán, és el fogja veszíteni az országot és a dinasztiámat.” Milan kijelentette Khevenhüllernek, hogy azon a napon, amikor már nem tudja betartani a titkos szerződésben vállalt ígéreteit, elhagyja Szerbiát, „és azt tehetnek azzal, amit akarnak”.³⁹

A válság kettős következménnyel járt. Először is, Kálnoky csendben megállapodott a francia kormánnyal, hogy az osztrák *Länderbank* a nagyhatalmú *Comptoir d'escompte de Paris* bankon keresztül felvásárolja a szerb kormány kötelezvényeit.⁴⁰ Másodsor, Belgrádban megszületett a döntés Szerbia királlyá nyilvánításáról, amit Milan és miniszterei

³⁵ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. február 28. #25B, HHSA PA XIX/16.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 134.; Jakšić: *Novčane nevolje kralja Milana*, 210.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 421.

³⁶ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. február 2. #11E, titkos, HHSA PA I/456-1, V/28.; Mijatović 34 485 331 dinárt közöl. Mijatovich: *The Memoirs*, 259.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 421.; Stokes: *Politics without Development*, 235–236.

³⁷ Mijatovich: *Memoirs*, 255–258., 259–260.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 134.; Jakšić: *Novčane nevolje Kralja Milana*, 208.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 421–22.

³⁸ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. február 2. #11E, titkos, HHSA PA I/456-1, V/28.

³⁹ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. február 19. HHSA PA I/456-1, V/29.

⁴⁰ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. február 19. HHSA PA I/456-1, V/29.; Mijatovich: *The Memoirs*, 259.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 133.; Palotás: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen*, 188.

sietve keresztülvittek, pusztán azért, hogy eltereljék a parlamenti képviselők és a szerb közvélemény figyelmét a Bontoux-ügy által nyilvánvalóvá tett pénzügyi inkompetenciáról. Kálnoky a maga részéről egyértelművé tette, hogy támogatja a Piroćanac-minisztérium megtartását.⁴¹ Mint Khevenhüller február végén beszámolt arról, ha Milan nem tart ki szilárdan, a minisztérium összeomlott volna, „hogy ne mondjam, egérlyukba bújt volna”.⁴² Az 1881-es titkos szerződés értelmében Ausztria–Magyarország vállalta, hogy támogatja a királyság kiállítását, bár annak diplomáciai előkészítését nyugodtabbra tervezték. Milan azonban személyesen Ferenc Józsefhez fordult Khevenhüller útján, s kérte a Monarchia támogatását arra az esetre, ha Oroszország ellenvetéseket tenne; miután ígéretet kapott erre, március 6-án hivatalosan is kiadták a proklamációt, és Ausztria–Magyarország volt az első nagyhatalom, amely elismerte az új királyságot.⁴³ Április közepére Khevenhüller arról számolhatott be, hogy a Piroćanac-minisztérium pozíciója ellenfeleivel szemben érezhetően javult.⁴⁴

A rövid távú nyereség ellenére a Piroćanac-kormány megtartása, tekintettel a Bontoux-fiascoért viselt felelősségre, de a közvéleménnyel is dacolva, számos negatív következménnyel járt. A politikai ellenfeleiktől érkező heves bírálatokra válaszul a Haladó Párt vezetői egyre inkább hajlottak autoriter eszközökre, ami nem volt idegen Milántól sem, tisztogató-sokba kezdtek a hivatali apparátusban, korlátozták a sajtószabadságot, pénzbírsággal sújtották azokat az ellenzéki képviselőket, akik bojkottálták a *skupština* gyűléseit, hogy az ne legyen határozatképes, lovasrendőrséget vetettek be a „rend” fenntartására, és ami a legnagyobb szenzáció, 1881 októberében önkényesen leváltották a szerb ortodox egyházfőt, Mihály metropolitát, mert nyíltan szimpatizált a liberálisokkal és Oroszországgal.⁴⁵ Különösen Mihály elbocsátását tekintették nemcsak Szerbiában, hanem az ortodox Oroszországban is az osztrák–magyar befolyás diadalának, és az a tény, hogy Mihály utódját, Teodosije Mraović archimandritát csak Ausztria–Magyarország szerb pátriárkája – osztrák–magyar földön – iktathatta be, és miután Milan a többi szerbiai püspököt is elbocsátotta, mert elleneztek ezt, csak megerősítette a képet az Ausztria–Magyarországnak alávetett Szerbiáról.⁴⁶ A Bontoux-botrány tovább rontotta az amúgy is népszerűtlen kormány és vele együtt az uralkodó tekintélyét. Milan mégsem akart lemondani Piroćanacról, mert nem tudott.

A kormány népszerűtlenségét nehéz volt figyelmen kívül hagyni, amikor 1882 májusában választásokra került sor. Annak ellenére, hogy Milan nyíltan pártoskodott mellettük, a Haladó Párt a megpályázott helyek közül csak ötöt szerzett meg. Piroćanac, némi alkotmányos aggályról téve tanúbizonyságot, ezt a bizalmatlanság jelének tekintve le akart mondani, de Milan nem engedte. Ehelyett azt, hogy a Radikális Párt képviselői nem voltak hajlandók részt venni a *skupština* ülésén, ürügyként használta fel új választások kiírására, s a kormány szemérmetlenül figyelmen kívül hagyta a kedvezőtlen eredményeket, és egyszerűen kinevezte

⁴¹ Kálnoky levele Khevenhüllerhez, 1882. február 22. HHSA PA XIX/16, távirat

⁴² Khevenhüller levele Kálnokyhoz 1882. február 28. HHSA PA I/456-1, V/30.

⁴³ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. január 19. #4A-B, titkos. HHSA PA I/456-1, V/27.; Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. február 27., távirat („nagyon sürgős”) HHSA PA XIX/16.; Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. március 2., távirat. HHSA PA XIX/16.; Piroćanac levele Khevenhüllerhez, 1882. február 22./március 6. PA XIX/16.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 135–137.

⁴⁴ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. április 16. #46, titkos, HHSA PA I/456-1, V/32.

⁴⁵ Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 422–423.

⁴⁶ Herbert levele Kállayhoz, 1881. november 4., no. 103., Herbert levele Kállayhoz, 1881. november 7., no. 104., mindkettő HHSA PA XIX/15.; Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 175–182.

saját jelöltjeit.⁴⁷ Milan és miniszterei ismét csak azért ítélték úgy, hogy a választási eredményeken ilyen módon átgázolhatnak, mert Bécs kifejezetten támogatta ezt az eljárást. Kálnoky világossá tette Belgrád számára, hogy az osztrákbarát haladó pártiakat kell preferálni az osztrákgyűlölő radikálisokkal vagy Ristić liberálisaival szemben.⁴⁸

Az 1882-es év hátralévő részében az ügyek nyugodt mederben folytak, de Milan Piroćanac miniszterelnökségébe vetett bizalma megrendült. Amikor a radikális szimpatizáns Jelena Marković október 23-án merényletet követett el a király ellen, a kormány ragaszkodott ahhoz, hogy a bíróságokra kell hagyni a büntetőeljárás lefolytatását.⁴⁹ Milan számára, akinek meggyőződése volt, hogy életét a vörös forradalmárok folyamatosan veszélyeztetik, s csak a tisztességes eljárás semmibevétele lehet elfogadható, annak az elhatározásnak, hogy ragaszkodjanak a törvény betűjéhez, árulás szaga volt, és ez Piroćanacsal való kapcsolatának elhidegülését okozta. Október végén Milan felfedte Khevenhüller előtt azt a reményét, hogy a minisztériumot egy elfogadható haladó pártiakból, például Garašaninból és Mijatovićból, valamint Ristić liberális híveiből álló koalícióval válthatja fel. Ha ez nem sikerülne – vallotta be Milan –, a hadsereget fogja felkérni, hogy támogassa őt az alkotmány felfüggesztésében, „egyfajta államcsíny [*Staatsstreich*] keretében”. A király azonban szem előtt tartotta az 1881-es titkos szerződésből eredő kötelezettségeit: „...oly annyira alávetette magát Ausztria–Magyarországnak, hogy anélkül nem akart semmit sem tenni, hogy a k. u. k. kormány előtt előzetesen ne fedte volna fel indítékait.”⁵⁰

Kálnoky november 12-i válasza Milan szempontjából kedvezőtlen volt. Mielőtt megígérte volna az államcsíny támogatását annak minden, Szerbia belső stabilitására nézve előre nem látható következményével együtt, Kálnoky tudni akarta, hogy maga Milan milyen hatást vél elérni, miért tartja szükségesnek, milyen „eszközök és személyek” állnak rendelkezésére annak kiviteléhez, mi a végső cél, és mi következik azután.⁵¹ Amint Khevenhüller beszámolt róla, Milan nem volt igazán elégedett ezzel a válasszal, de a Monarchia támogatásának nem volt alternatívája, kénytelen volt elfogadni azt.⁵² Nem került sor királyi puccsra, és a Piroćanac-minisztérium még egy évig hivatalban maradt.

Hogy Szerbia gazdasági alárendeltsége Ausztria–Magyarországgal szemben milyen nehézségek elé állította a szerb kormányokat, azt 1883 elejétől jól lehetett látni, amikor a Piroćanac-minisztérium megkezdte az 1880-as osztrák–szerb kereskedelmi szerződésben előírt szarvasmarha-összeírás (*Viehkataster*) kivitelezését. Szerbiának az oszmán Balkánhoz fűződő történelmi kapcsolatai következtében a Monarchiában a fertőző betegségeknek jobban kitettnek tekintették a szerb állatállományt, ezért a kereskedelmi szerződés, különösen pedig az 1880-as állategészségügyi egyezmény feljogosította az osztrák–magyar kormányt a határ lezárására, ha a szerb oldalon betegség gyanúja merül fel. Az élő szarvasmarha és a sertés azonban Szerbia kevés exportcikke közé tartozott, így a „sertéspestis záradékot” és a szer-

⁴⁷ Schiessl levele Kálnokyhoz, 1882. június 4., no. 65 titkos; Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. június 16., no. 70., mindkettő HHSA PA XIX/16.

⁴⁸ Kálnoky levele Schiesslhez, 1882. május 31., bizalmas. HHSA PA XIX/16.

⁴⁹ Marković az 1877-es topolai lázadásban játszott szerepéért kivégzett Jevrem Marković özvegye volt, az ő testvére pedig a szocialista Svetozar Marković. Úgy tűnik, tette magányos akció volt, de aligha volt kétséges, hogy a Radikális Párt nem gyászolta volna Milan halálát. Az, hogy Markovićot a vizsgálati fogságban felakasztották, nem javított a kormány reputációján. Lásd: Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 155–160., 167–168.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 426–427.; Stokes: *Politics as Development*, 259–260.

⁵⁰ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. október 28., magánlevél. HHSA PA XIX/16 (Varia).

⁵¹ Kálnoky levele Khevenhüllerhez, 1882. november 12. HHSA PA XIX/16 (Varia).

⁵² Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. november 29. HHSA PA XIX/16 (Varia).

zódéses keret egyéb szabályozó rendelkezéseit joggal tekintették a politikai ellenőrzés eszközeinek. Az a követelmény, hogy a szerb szarvasmarhákat Szerbia Romániával, az új Bulgáriával és magával az Oszmán Birodalommal közös új határaitól bizonyos távolságon belül, ha betegségtől mentesnek minősülnek, meg kell billogozni, a kelet- és délkelet-szerbiai parasztság körében neheztelést és nyílt ellenállást váltott ki, amelyet 1883 folyamán erőszakkal kellett felszámolni. Mindeközben a Pirocánac-minisztériumot elkerülhetetlenül még inkább az osztrák–magyar befolyás pusztá eszközeinek tekintették.⁵³

1883 szeptemberében a haladó pártiak végül kénytelenek voltak ismét az urnákhoz járulni, és legnagyobb meglepetésükre nagy vereséget szenvedtek az új Radikális Párttal szemben. A választást többek között a radikálisok osztrákellenes retorikája jellemezte; ahogy a radikális lap, a *Samouprava* fogalmazott: „Most meglátjuk, ki akar, ki mer Ferenc Józsefre szavazni.”⁵⁴ Amikor szeptember 27-én összeült az új *skupština*, a Haladó Párt a 176 fős testületben egyértelműen kisebbségben volt, míg a radikálisok mintegy hetven képviselővel messze a legnagyobb frakciót alkották; a mintegy tucatnyi liberálissal koalícióban a radikálisok tűntek a nyilvánvaló győztesnek.⁵⁵ Milán azonban vérmérsékletéből adódóan nem volt hajlandó elfogadni az eredményt, és ebben az elhatározásában egyértelműen megerősítették azok a tanácsok, amelyeket I. Vilmos császártól kapott Berlinben, amikor 1883 őszén hadgyakorlatokon vett ott részt, és ami még fontosabb, az osztrák–magyar kormánytól, amikor útban Belgrád felé megállt Bécsben.⁵⁶ A radikális–liberális koalíció elfogadása helyett ezért ragaszkodott ahhoz, hogy október 1-jén a konzervatív Nikola Hristićet nevezze ki miniszterelnöknek. Hristić az ellenzék megdöbbenésére és felháborodására október 4-én egyetlen ötperces ülésen megnyitotta és berekesztette a *skupštinát*, ami országszerte fokozta a rossz előérzetet és a nyugtalanságot.

A kormány nem elégedett meg a királyi hatalom ezen demonstrációjával, és a vidéki elégedetlenség nyílt megnyilvánulásaira reagálva megkezdte az év elején korábban elfogadott sorozási törvény végrehajtását, ami többek között a magánlőfegyverek elkobzásával járt. Ez elkerülhetetlenül engedetlenséget szült az oszmán elnyomással szembeni fegyveres ellenállására büszke társadalomban.⁵⁷ Szerbiát ekkor érte utol a Timok-lázadás néven ismert parasztfelkelés. Az 1870-es évek depressziója óta Szerbiát sújtó gazdasági bizonytalanság, valamint a szerbiai kisgazdáknak a szerintük túlzott adóztatás és a „belgrádi” uralom nyomán táplált ellenérzések által kiváltott timoki lázadás megmutatta, hogy az azt vezető Radikális Párt politikai tekintetben milyen mértékben mozgósította ezt a parasztnemzetet.⁵⁸ Azt is jelezte, hogy Milán mennyire népszerűtlen, és milyen nagy mértékben azonosították őt az osztrák–magyar érdekekkel; ahogy egy belügyi kormányjelentés fogalmazott, a felkelők azzal vádolták Milánt, hogy „kormányzásra képtelen gazember, aki eladta az országot Ausztriának”.⁵⁹ Bár az átszervezett és meglehetősen jól fizetett szerb hadsereg megbízható elnyomó eszköznek bizonyult, és még november vége előtt elfojtotta a lázadást, az incidens megerősítette Milán király autoriter hajlamait. Annak ellenére, hogy az osztrák–magyar nagykövet

⁵³ Djordjević: *The 1883 Peasant Uprising*, 238–239.; Stokes: *Politics as Development*, 264–267.

⁵⁴ *Samouprava*, 1882. augusztus 25./szeptember 6. Idézi: Stokes: *Politics as Development*, 273.

⁵⁵ Stokes: *Politics as Development*, 274., 366–367. 69. jegyzet.

⁵⁶ Stokes: *Politics as Development*, 277–278.

⁵⁷ Stokes: *Politics as Development*, 281.

⁵⁸ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 179–185.; Radenić: *Timočka buna*, 439–556.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 428.; Djordjević: *The 1883 Peasant Uprising*, 235–255.; Stokes: *Politics as Development*, 283–289.

⁵⁹ Idézi: Djordjević: *The 1883 Peasant Uprising*, 241.

kegyelemgyakorlást tanácsolt neki, a radikális vezetőket letartóztatták, bíróság elé állították és sok esetben halálra ítélték, és bár sok ítéletet később enyhébb büntetésre változtattak, a lázadás és annak leverése keserű nyomokat hagyott maga után.⁶⁰ Milan 1883 végére minden korábbinál jobban elidegenedett forrófejű alattvalóitól.

Nem világos, hogy a timoki válság alatt Milan vette-e a fáradságot, hogy tájékoztassa új miniszterelnökét az Ausztria–Magyarországgal kötött titkos szerződés létezéséről. A Monarchia számára ez fontos kérdés volt. Khevenhüller, aki november végén konstataálta, hogy sem a király, sem a miniszterei nem kértek osztrák–magyar segítséget, teljes tájékozatlanságot árult el arról, hogy Hristić tud-e a szerződésről, noha nyilvánvaló volt, hogy a kormány az osztrák–magyar beavatkozással való fenyegetést meglebegtette a lakosság feje fölött.⁶¹ Nem sokkal karácsony előtt Khevenhüller arról a híresztelésről számolt be, hogy Milan az osztrákgyűlölő Jovan Ristićyel tárgyalta a miniszterelnökségről, és szemrehányást tett neki az ellenzékiiségért, arra hivatkozva, hogy „a király olyan kötelezettségvállalásokat tett Ausztria–Magyarországgal szemben, hogy szó sem lehetett Szerbia külpolitikájának megváltoztatásáról”. Milan, akit Khevenhüller megkérdezett erről, megerősítette, hogy valóban sor került a megbeszélésre, de ha talán meg kellene is fontolnia néhány liberális bevonását a kormányba, Ristićet „miattunk és Ausztria–Magyarország közvéleménye miatt” soha nem tudná miniszterelnöknek elfogadni.⁶² A titkos szerződés léte ismét csak akadályozta az alkotmányos politika gyakorlását Szerbiában.

Milan még népszerűlenebb lett volna, ha kitudódik, hogy az osztrák–magyar kormány komolyan fontolgatta a katonai beavatkozást szövetségese oldalán. A belgrádi katonai attasé, Hermann Pinter alezredes december 1-jei riasztó jelentésére reagálva, miszerint a szerb hadsereg vidéki kötelezettségei miatt csak két zászlóalj őrzi a fővárost, és a szerb kormány tavasszal újabb felkelésekkel néz szembe, az osztrák–magyar közös hadügyminiszter, Arthur Bylandt-Rheidt gróf sikerrel kérte egy rögtönzött minisztertanács összehívását, hogy megvitassák, hogyan reagáljanak a szerb helyzetre.⁶³ Ezen a találkozón a császár engedélyt adott egy gyalogos dandár felállítására a Belgráddal szemközti folyóparton Zimonyban, és beleegyezett, hogy elrendeli Belgrád elfoglalását, ha a szerb kormányt komoly veszély fenyegeti.⁶⁴ Bár a katonai hatóságok között nem volt egyetértés abban, hogy pontosan hány egységre

⁶⁰ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. november 3., tel. no. 31; Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. november 4., tel. no. 32.; Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. november 9., tel. no. 37., mind HHSA PA XIX/17.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 195–198.; Radenić: *Timočka buna*, 455.; Petrović: *History of Modern Serbia*, II. 428.; Djordjević: *The 1883 Peasant Uprising*, 246–247.; Stokes: *Politics as Development*, 289–290.

⁶¹ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1883. november 18. HHSA PA I/456-1, V/35.

⁶² Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1883. december 21. HHSA PA I/456-1, V/36.

⁶³ Pinter levele a császári–királyi hadügyminisztériumhoz, 1883. december 1., reprint: Lackey: *A Secret Austro-Hungarian Plan*, 157–158. A Monarchiában nem létezett hivatalos miniszteri testület; ehelyett a császár és a három közös miniszter egymással konzultált, valamint eseti alapon alkalmi miniszteri tanácskozásokat tartottak; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 18.

⁶⁴ Bylandt-Rheidt levele Ferenc Józsefhez, 1884. április 3. reprint Lackey: *A Secret Austro-Hungarian Plan*, 155–157. A dokumentum pontos dátum megnevezése nélkül a császár korábbi döntésére utalt. Lackey megjegyzi (155–156. 22. jegyzet), hogy ez a dokumentum a bécsi Kriegsarchivban (KA 76-23/1) az egyetlen fennmaradt feljegyzés erről a találkozóról; nem található jegyzőkönyv az osztrák–magyar külügyminisztérium iratai között, ahol általában az efféle iratok fellelhetők. A Diószegi (ed.): *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates* kiadvány tanúbizonyossága szerint 1883. november 25. és 1884. január 9. között nem volt ülés.

lenne szükség Belgrád elfoglalásához,⁶⁵ a Monarchia eltökéltsége, hogy ezen a ponton Milánt támogattja, tagadhatatlan, még ha a találkozó, amelyet láthatóan az osztrák, illetve a magyar miniszterelnök részvétele nélkül tartottak, szigorúan titkos volta arra utal, hogy a császár és közös miniszterei aggódtak a lehetséges politikai következmények miatt.

1884 februárjában Milan elég biztosnak érezte a helyzetét ahhoz, hogy újabb haladó párti minisztériumot nevezzen ki, ezúttal Milutin Garašanin – a titkos szerződés ismeretével eredetileg megbízott miniszteri trió egyikének – vezetésével.⁶⁶ Ez legalább olyan kormány volt, amellyel a Monarchia együtt tudott élni, annak ellenére, hogy Milan egyre botrányszerűbb életmódot folytatott: 1884 folyamán a király és felesége, Natália közötti szakítás helyrehozhatatlanná vált, mivel Milan viszonyt kezdett a királynő egyik legközelebbi bizalmasával.⁶⁷ A külügyek terén egy másik viharfelhő is megjelent a horizonton a független Bulgáriával való feszültség növekedése formájában. A bolgár közvélemény nyíltan a timoki lázadás mellé állt, sőt a lázadás leverése után elszökött szerbek menedéket kértek és kaptak Bulgáriában. Aztán 1884 júniusában fegyveres összecsapásra került sor a bolgár erőkkel egy vitatott határ menti terület miatt, ami történetesen az Obrenović-család magánbirtoka volt; s amikor a bolgár kormány nem volt hajlandó kivonni csapatait, Belgrád megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Bulgáriával.⁶⁸

A bolgár incidens, amely önmagában jelentéktelen volt, rávilágított a „személyi politika” alapvető gyengeségére: ha a Monarchia Szerbia feletti ellenőrzése kizárólag Milántól függött, akkor Milan saját önfejűsége mindig is veszélyeztette azt. Ami pedig Bulgáriát, pontosabban Szerbia esetleges délkeleti irányú területi terjeszkedését illette, Kálnoky már előre tudhatta, merre kalandoznak Milan gondolatai. Ugyanis azon az 1882. augusztusi megbeszélésen, ahol Milan – annak tudatában, hogy szüksége van a Monarchia támogatására, de sok honfitársa érzelmeivel ellentétben – oly hivalkodóan lemondott minden érdekeltségéről Bosznia tekintetében, utalt a Macedónia felé való terjeszkedés lehetőségére, mint olyan területekre, „amelyek bizonyára nem teljesen szerbek, de oly annyira vegyes lakosságúak, hogy valójában senki sem tarthat rájuk igényt”. Kálnoky akkoriban határozottan lebeszélte az ilyen elképzelésekről, és Milan biztosította, hogy az efféle remények persze csak évtizedek múlva aktuális jövőre vonatkoznak, és „természetesen eszébe sem juthat, hogy megpróbálja azokat [azok megvalósítását] felgyorsítani”.⁶⁹ A csere felvetése azonban árulkodó jel volt, nem utolsósorban azért, mert a Boszniáról való lemondás ellentételezéseként a délkeleti területeken történő „kárpótlás” gondolata implicit módon benne foglaltatott a Monarchia és Szerbia között eredetileg 1878-ban kötött szerződésben, majd az 1881-es titkos szerződésben rögzítették. Úgy tűnt, a báburnak saját akarata van.

Az elkövetkező bajok újabb előjeleként 1885 júniusában Milan bizar tervvel állt elő a titkos szerződés felülvizsgálatára, a saját és fia, Sándor pénzügyi ellátását fogalmazta volna bele a szerződésbe arra az esetre, ha elúznék a trónról, vagy önként lemondana. Ennek alapja a

⁶⁵ Beck levele a császári-királyi hadügyminisztériumhoz, 1883. december 12., a császári-királyi hadügyminisztérium feljegyzése a Beck-memorandumról, 1883. december 12., mindkettőt lásd reprint kiadásban: Lackey: *A Secret Austro-Hungarian Plan*, 158–159.

⁶⁶ Stokes: *Politics as Development*, 291.

⁶⁷ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 236.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 430. Politischer Bericht des Kronprinzen Rudolf über sein Orientreise, 1884. május, közli Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*, no. 15. 298.: „Az ő [Milan] kapcsolata Catargi tábornok leányával, a királynő udvarhölgyével nyílt titok Belgrádban.”

⁶⁸ Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 429–430.

⁶⁹ Kálnoky feljegyzései a szerb királlyal folytatott megbeszéléséről (Aufzeichnungen über eine Unterredung mit dem König von Serbien), 1882. augusztus 14. HNSA PA XIX/16.

feleségével való megkeseredett kapcsolat, illetve annak tudata volt, hogy a szerb nép körében egyre népszerűtlenebb, továbbá pénzügyi forrásainak hiánya is erre készítette. Milan már 1885-ben eljátszott a lemondás gondolatával, de nem volt képes önállóan fenntartani magát, és arra sem volt hajlandó, hogy Sándort Natália kizárólagos ellenőrzésére bízza. A királyi pár végtelenen megosztott volt Sándor oktatásának kérdésében: Milan azt akarta, hogy fia a híres bécsi Theresianumba járjon, éppen azért, hogy ne Szerbiában nevelkedjen; Natália viszont eltökélten tudta, milyen fontos az, hogy Sándor azonosuljon leendő alattvalóival, s hogy a Habsburg Monarchiában való neveltetés megbélyegzéssel jár együtt, ezért a nagyrészt szerb nevelés mellett állt.⁷⁰

Kálnoky nyilvánvaló bosszúságára egy hosszú memorandum érkezett Khevenhüllertől, amelyet június 4-én Bécsben tartózkodva fogalmazott meg, és amely Milan egy újabb látogatását volt hivatott előkészíteni.⁷¹ Khevenhüller saját iratához csatolta Milan tervezetét a titkos szerződés kiegészítésére. Ez öt cikkely hozzáadását javasolta, amelyek fő rendelkezései között szerepelt a szerződés meghosszabbítása Sándor herceg 1894-ben bekövetkező nagykorúságáig, valamint Milan kötelezettségvállalását arra, hogy addig nem mond le, hacsak Ausztria–Magyarország nem kívánja őt leváltani, vagy akár közvetlenül átvenni Szerbia kormányzását. Abban az esetben, ha Milan Sándor Habsburg Monarchiában történő iskoláztatása idején elhalálozna, egy zárócikkely arra kötelezná a Monarchiát, hogy ismerje el Sándort királynak, de nagykorúságáig tartsa őt Ausztria–Magyarországon. Ha Milánt megbuktatnák, Ausztria–Magyarország szabadon elfoglalhatja Szerbiát.⁷²

A belgrádi nagykövet a maga iratát Milan nyomorúságos lelkiállapotának lefestésével kezdte, amit álmatlanság és „beteg” idegek súlyosbítanak. „A király – jelentette ki Khevenhüller – nem bízik Szerbia tartós fennállásában és jövőjében; éppoly kevésbé bízik saját dinasztiája jövőjében.”⁷³ Jellemző módon Milan saját népszerűtlenségét annak tulajdonította, hogy elfogadta Ausztria–Magyarország boszniai jelenlétét, valamint Bulgária létrehozását, ami korlátozza Szerbia terjeszkedési lehetőségeit.⁷⁴ De akárhogy is, „a király túl jelentéktelennek tartja Szerbiát ahhoz, hogy igényt tarthasson állandó önálló államiságra.”⁷⁵

A nagypolitikai és a szigorúan személyes ügyek között ingadozva Milan bevallotta, hogy csak addig volt fontos tényező a balkáni politikában, amíg fennállt az Ausztria–Magyarország és Oroszország közötti ellentét; a három császár szövetsége 1881-es megújítása után Milan „feleslegesnek” tekintette magát, sőt az ellene irányuló orosz intrikák folytán veszély-

⁷⁰ Pribram: *Milan IV. von Serbien*, 481–482.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 236–237.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 430.

⁷¹ Khevenhüller gróf által átadott memorandum, Bécs, 1885. június 4. HHSA PA I/456-1, V/37, Kálnoky vörös tintás részletes jegyzeteivel. Mint Kálnoky megjegyezte: „Ha Khevenhüller nem ment volna bele a király elképzeléseibe, hanem kimutatta volna neki azok tarthatatlanságát, Milan király bizonyára kevesebb felhajtást csinált volna, és némi csalódástól megkímélte volna magát.” Khevenhüller memorandumát, Milan tervét és Kálnoky véleményét azokról tárgyalja és részletesen idézi: Pribram: *Milan IV. von Serbien*, 483–492.; lásd még Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 149–150.

⁷² „Abschrift eines von König Milan eigenhändig geschriebenen und durch Grn. Khevenhüller mir eingehändigten Entwurf”, Bécs, 1885. jún. 2. HHSA PA I/456-1, V/37, ff. 265–266.

⁷³ Kálnoky megjegyzése a Khevenhüller gróf által átadott memorandumhoz, Bécs, 1885. jún. 4.: „Sajnos!” HHSA PA I/456-1, V/37.

⁷⁴ Kálnoky: „A pénzügyek és az udvar gyalázatos kezelése, valamint a nyílt megvetés, amit a király leplezetlenül kifejez hazája és népe iránt, okolható ezért.”

⁷⁵ Kálnoky: „A királynak csak az uralkodói pozícióval járó örömekre van ideje, a kötelességekre nem. Gyűlöli Szerbiát és a szerbeket, és semmi mást nem akar őszintébben, mint hogy megszabaduljon tőlük.”

ben lévőnek. Véleménye szerint helyzetének veszélyességét fokozza felesége oroszbarátsága, aki – állítása szerint – „gyűlöl minket [Ausztria–Magyarországot], és nemigen igyekszik ezt leplezni”. Ennek következtében Milan nem szívesen engedi, hogy a fia Natália befolyása alatt nőjön fel: „Nem akarja, hogy ő [Sándor] tisztán szerb [ein reiner Serbe] legyen, és már fiatal korától fogva gyűlölettel legyen telve Ausztria–Magyarországgal szemben.” Kálnoky nem vitatta Milan nézeteit azzal kapcsolatban, hogy Natália miért kívánja, hogy fia Szerbiában maradjon: „...a királyné egyetlen gyermekének jólétét csak Szerbiában és annak jövőbeli korlátain belül látja. Szeretné fiát Stefan Duschan méltó utódjává nevelni.”⁷⁶

Milan panaszainak eredője az volt, hogy módosítsák a titkos szerződést az ő és a fia javára arra az esetre, ha Milan lemond vagy lemondásra kényszerül. Amennyiben Milan meghalna, a Monarchia biztosítson menedéket és oktatást a fia számára. Milan implicit módon mindvégig abból indult ki, hogy egy ilyen szerbiai felfordulás esetén Ausztria–Magyarországnak jogában áll az országot teljes egészében annektálni.

Kálnoky válaszul alig tudta csillapítani bosszankodását, bár amikor június 8-án találkozott Milánnal, a másfél órás beszélgetés során természetesen betartotta az alapvető udvariassági szabályokat.⁷⁷ Ahogy Kálnoky Khevenhüller memorandumára feljegyezte: ha a Monarchia elfogadná ezt a ragyogó ötletet, „semmiféle garanciánk nem lenne arra, hogy a király Belgrádban marad, még kevésbé arra vonatkozóan, hogy súlyt helyezzen fia trónon maradására. Mi gondoskodtunk volna a fiúról, és hamarosan az apáról is gondoskodnunk kellene, akár rosszul intézte a dolgokat Belgrádban, akár nem.”⁷⁸

A Milánnal folytatandó megbeszélésre készülve Kálnoky elővigyázatosságból független bizonyítékokat szerzett a szerbiai helyzetről. Dóczi Lajos báró, a külügyminisztérium sajtóirodájának munkatársa június 8-án beszámolt egy beszélgetésről a belgrádi követségről épp szabadságon lévő Pinter ezredessel, aki azt állította, hogy Szerbiában minden „békés és normális”. Pinter egyáltalán nem találta megalapozottnak Milan meggyőződését, hogy bármelyik pillanatban merénylet áldozata lehet, ráadásul azon a véleményen volt, hogy bár a Habsburg Monarchia nem népszerű Szerbiában, és egyetlen hazafias szerb sem lelkesülhet Bosznia megszállásáért, mégis „az államférfiak között vannak elegenden, akik anélkül, hogy meleg barátaink lennének, szükségesnek látják, hogy Ausztria–Magyarországra támaszkodjanak, mert meggyőződésük, hogy a velünk szembeni ellenséges magatartás nagy veszélyekkel járna Szerbia számára”. Röviden, ahogy Pinter nem sokkal korábban megjegyezte Szögyény László osztályfőnök előtt, „az összes balkáni ország közül ebben a pillanatban Szerbia a legcsendesebb és a legnormálisabb állapotban lévő”.⁷⁹ Maga Kálnoky, mielőtt találkozott volna Milánnal, vette a fáradságot, hogy találkozzon Pinterrel, és a saját szájából hallja, mennyire alaptalanok Milan félelmei a közelgő forradalomtól.

Szemtől szemben a királlyal Kálnoky azonnal támadásba lendült, különösen kiemelve Milan nyilvánvaló meggyőződését, hogy a Monarchia Szerbia annektálására törekszik, amely

⁷⁶ Kálnoky: „Ez egy sokkal tiszteletreméltóbb és korrektebb érzés. A király sajnos képtelen a király mivolt magasabb felfogására.” Stefan Dušan cár (1321–1355) Szerbia múltbeli nagyságának képzetét testesítette meg.

⁷⁷ Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HHSA PA I/456-1, V/38, ff. 288–296.; lásd még Kálnoky levele Ferenc Józsefhez, 1885. június 10. HHSA PA I/456-1, V/38, f. 280.; Příbram: *Milan IV. von Serbien*, 490–492.; Langer: *European Alliances and Alignments*, 350–351.; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 149.

⁷⁸ Kálnoky megjegyzései a Khevenhüller gróf által átadott memorandumhoz, Bécs, 1885. június 4. HHSA PA I/456-1, V/37.

⁷⁹ Dóczi levele Kálnokyhoz, 1885. június 8. HHSA PA I/456-1, V/40.

feltételezés – hangsúlyozta Kálnoky – nem is állhatna távolabb az igazságtól, hiszen „nemcsak én személyesen, [...] hanem egyetlen fontos elem, egyetlen politikai párt sem gondol erre a birodalomnak egyik felében sem”. Ausztria–Magyarország érdekei éppen ellenkező irányban mutatnak: „...egy virágzó, független Szerbia, amely a lehető legbarátságosabb viszonyban áll velünk, felel meg leginkább kívánságainknak és érdekeinknek, egészen bizonyosan jobban, mint egy engedetlen tartomány birtoklása.”⁸⁰ Milánra nézve pedig ha arra ösztönözné a Monarchiát, hogy úgymond „a hátsó ajtón keresztül” vegye át Szerbia irányítását, az csak növelné az ellenállás valószínűségét; s Kálnoky biztosította Milánt, hogy egy nagyhatalom méltóságához inkább az illene, „ha a közvetlen utat választanánk, és a megfelelő időben bevonulnánk csapatainkkal”.⁸¹

A titkos szerződés Milan által javasolt felülvizsgálatára áttérve Kálnoky bevallotta, hogy szerinte a szerződés a jelenlegi formájában tökéletesen megfelel mindkét fél érdekeinek. Nem látta semmi előnyét annak, hogy a szerződés időtartamát meghosszabbítsák Sándor nagykorúvá válásának időpontjáig. Ahogy annak sem, hogy Milan hivatalosan kötelezettséget vállaljon arra, hogy a szerződés időtartama alatt nem mond le: „...érthetetlen, hogy a fejedelem, aki Szerbia függetlenségéért harcolt, és azt királysággá emelte, három évvel e történelmi korszakok után, személyes okokból és azért, mert belefáradt a belgrádi unalmas életbe, lemondjon a trónról”. Kálnoky megjegyzésére, miszerint Milan királyként nem vonulhat el egyszerűen, és arra a kérdésére, hogy mi történne Szerbiával egy ilyen esetben, Milan a következő sokatmondó választ adta: „Ha egyszer elmegyek, nekem mindegy!”⁸²

Kálnoky rátapintott a központi dilemmára, amelyet a Milánnal való kapcsolat felvetett a Monarchia számára. Mivel Milan gyakran hangoztatta lemondási szándékát, Bécset arra kényszerítette, hogy szembenézzon a kérdéssel: „Milan király *nélkül* hogyan lehetne kezelni a szerbiai helyzetet”.⁸³ (Kiem. az eredetiben.) Egyrészt Milan nemcsak a belgrádi életet, hanem általában a szerbeket is gyűlölte, és nem akarta, hogy fia szerbként nevelkedjen; másrészt olyannyira ellenezte a régensség gondolatát, hogy inkább azt szerette volna, ha Szerbia osztrák–magyar megszállás alá kerül. Mivel azonban a Monarchia nem kívánta katonáival elfoglalni Szerbiát, logikusan el kellett volna ismernie bármiféle törvényesen létrehozott utódrendszert, „legyen az akár régensség, akár más”, amennyiben az nem ellenséges, és nem fenyegeti a Monarchia déli határvidékének békéjét.

Milan erre határozottan felderült, és rámutatott, hogy ilyen körülmények között Oroszország „fölénybe kerülhet Szerbiában”, amire az egyetlen megoldás egy „nagy háború lenne, amit ő az egyetlen helyes politikának tart számunkra [Ausztria–Magyarország számára]”. Erre Kálnoky azt válaszolta, hogy megérti, miért vágyik Milan egy ilyen háborúra, hiszen úgy látja, hogy Szerbia ennek következtében további területeket szerezhet a Balkánon, de Auszt-

⁸⁰ Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HHSA PA I/456-1, V/38.; idézi: Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 149.

⁸¹ Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HHSA PA I/456-1, V/38.

⁸² Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HHSA PA I/456-1, V/38.

⁸³ Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HHSA PA I/456-1, V/38.

ria–Magyarországnak és Oroszországnak más prioritásai vannak, mint Szerbia kedvére tenni, és egyébként is a két hatalom jelenleg „nagyon baráti viszonyt” ápol egymással.⁸⁴

Mivel pontról pontra kihúzták a lába alól a talajt, Milan durva zsaroláshoz folyamodott. Kijelentette, hogy minden azon múlik, hogyan nevelik a fiatal Sándort. A herceg vagy „európai eszméken nevelkedik és bizonyos értelemben Ausztriával baráti szellemben”, vagy „Szerbiában szerbként nő fel, a nacionalista és a nagyszerb törekvések következtében velünk szemben ellenségesen”. Ha a Monarchia nem tudja biztosítani Milánt arról, hogy gondoskodik Sándorról, akkor neki nem marad más választása, mint hogy Sándort Natáliára bízza, és ezzel a fiú gyakorlatilag biztosan Ausztria–Magyarország ellenségeként nő fel.⁸⁵

Kálnoky válaszul biztosította Milánt, hogy ha Szerbiában megegyezés születik arról, hogy Sándor a bécsi Theresianumban tanul, akkor Ferenc József természetesen anyagilag támogatni fogja őt. Sokkal bonyolultabb azonban az a kérdés, hogy Sándor ellátásáról hogyan gondoskodjanak, és különösen Milan ötlete, hogy a titkos szerződés mellékleteként szerződésben rögzített pénzügyi kötelezettségvállalás történjen erre vonatkozóan, mivel Ausztria–Magyarország alkotmányos állam, és az uralkodó és a közös külügyminisztérium nem finanszírozhatja ezt az ausztriai és a magyar kormány jóváhagyása nélkül. A Monarchia által a titkos szerződés értelmében vállalt bármely kötelezettség azonnal parlamenti ellenőrzés alá kerül, ha az állam közös intézményei által vállalt jelentős kiadásokról és terhekről van szó. Röviden, a titkos szerződés többé már nem lenne titkos.⁸⁶

Milánnak be kellett érnie ezzel a lehangoló válasszal és azzal az ígérettel, hogy Kálnoky megnézi, mit lehet tenni, és „néhány hónapon belül” pontosabb választ ad. Kálnoky ugyanis megkérdezte Tisza Kálmán magyar miniszterelnököt egy osztrák–magyar hitbizomány felállításának a lehetőségéről, amely Milan és fia támogatására szolgálna abban az esetben, ha Szerbiából kiűznék őket, de ködös választ kapott.⁸⁷ Ezt követően hivatalos előterjesztést intézett az osztrák és a magyar kormányhoz, amelyben megpróbálta meggyőzni őket egy ilyen hitbizomány célszerűségéről, de a szeptemberben hirtelen kiobbant bolgár válság miatt ez nem került elküldésre.⁸⁸ Az egész ügylet azonban jól szemléltette, hogy a Monarchiának Milan támogatása mennyire nem volt kifizetődő. Milan nyilvánvalóan vágyott arra, hogy megszabaduljon királyi felelősségétől; ugyanakkor utódlásának kérdése tele volt nehézségekkel, nem utolsósorban azért, mert minden Sándor nevében eljáró régenst be kellett volna avatni Szerbia Ausztria–Magyarországgal kötött politikai szövetségének titkába. Kálnoky elég realista volt ahhoz, hogy belássa, ilyen körülmények között a titkos szerződés értéke jelentősen csökkenne.

⁸⁴ Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HHSA PA I/456-1, V/38. Milan nem titkolta, hogy érdekelt egy osztrák–orosz konfliktusban, és ezt Kálnoky is jól tudta.; lásd Milan levelét Rudolf főherceg trónörököséhez, 1885. július 5./17., Kálnoky levelét Rudolf főherceghez, 1885. július 20., mindkettőt közli: Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*, melléklet 16–17. sz. 303–306.

⁸⁵ Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HHSA PA I/456-1, V/38.

⁸⁶ Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HHSA PA I/456-1, V/38.

⁸⁷ Kálnoky feljegyzése Khevenhüller leveléről Kálnokyhoz, 1885. augusztus 28. HHSA PA I/456-1.

⁸⁸ Kálnoky feljegyzése saját tervezetéről Taafféhoz és Tiszához, 1885. szeptember HHSA PA I/456-1.; lásd még: Pribram: *Milan IV. von Serbien*, 492–493.

1885 vége előtt azonban Milan maga idézte elő uralkodása legnagyobb katasztrófáját a szerencsétlen bolgár invázió elindításával. A mindössze két hétig tartó szerb–bolgár háború teljesen lejáratta Milánt mind az alattvalói, mind a nagyhatalmak előtt, és bár a Habsburg Monarchia közvetlen beavatkozásának köszönhetően rövid ideig még trónján maradhatott, ez a tapasztalat megszilárdította lemondási szándékát, és teljessé tette Kálnoky kiábrándulását az Andrássy és Kállay által kezdeményezett "személyi politikából".

Az 1870-es évek közel-keleti válsága és az 1878-as berlini szerződés eredményeként az oszmán fennhatóság alatt autonóm bolgár fejedelemség jött létre, amelynek fejedelme a német Battenbergi Sándor volt. Oroszország befolyását az új állam felett, beleértve a bolgár hadsereg tisztí karának felállítását is, a Bosznia-Hercegovina megszállásával ellentételezést kapott Ausztria–Magyarország nyugtalanul fogadta. Az Oroszország eredeti terveiben szereplő „nagy Bulgáriát” azonban a berlini megállapodás kifejezetten tiltotta: Macedónia nagyrészt bolgár lakta területét közvetlen oszmán uralom alatt hagyták, míg a Macedónia és az új Bolgár Fejedelemség közötti területet Kelet-Rumélia név alatt egy oszmán kormányzóra bízták, a nagyhatalmak nemzetközi bizottsága által kidolgozott bonyolult közigazgatási rendszerrel.⁸⁹ Ausztria–Magyarország képviselője ebben a nemzetközi bizottságban nem volt más, mint Kállay Béni.⁹⁰

Bulgáriában és Kelet-Ruméliában a bolgár nacionalista érzelműek nem fogadták ezt el tartós rendezésnek; de a berlini szerződés tiltotta a két terület egyesülését. A Németország, Ausztria–Magyarország és Oroszország között 1881-ben újjáélesztett, három császár szövetsége néven ismert diplomáciai megegyezés támogatta ezt a tilalmat, s 1881 után Oroszország is határozottan ellenezte azt, mivel a Szentpétervár és Szófia közötti kapcsolatok megromlottak, ugyanis Sándor herceg és alattvalói egyre inkább tanúbizonyságát adták annak, hogy saját ügyeiket orosz gyámkodás nélkül kívánják intézni.⁹¹

A helyzet 1885. szeptember 18-án éleződött ki, amikor bolgár nacionalisták Kelet-Rumélia fővárosában, Philippopolisban (Plovdiv) leváltották az oszmán kormányzót, és kikiáltották a Bulgáriával való egyesülést, amit Szófiában a nép üdvölgzése fogadott. Sándor herceg, annak ellenére, hogy csak egy hónappal korábban biztosította az orosz kormányt, hogy nem fogja támogatni az uniót, a trónvesztéstől való félelmében elfogadta azt, és ezzel kivívta III. Sándor cár haragját, valamint a nagyhatalmak elítélését.⁹² A cár büntetésképpen minden orosz tisztet kivont Bulgáriából, mert úgy gondolta, hogy Bulgária tehetetlenségének demonstrálásával Battenberg Sándort rá tudja kényszeríteni a cári akarat előtti meghajlásra.⁹³

A bolgár válság a balkáni *status quo* megingásával közvetlen veszélyt jelentett a három császár szövetségének összetartó erejére nézve, mivel mind Ausztria–Magyarország, mind Oroszország ösztönösen azt gyanította, hogy a másik fél indokolatlan előnyökre tehet szert. Kálnoky, és ami még fontosabb, a magyarok feltételezték, hogy a philippopolisi forradalom

⁸⁹ A standard összefoglalók közül lásd: Jovanović: *Srpsko-bugarski rat*, i. m.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 243–300.; Fuller: *Bismarck's Diplomacy*, 36–45.; Medlicott: *The Powers and the Unification*, I. 67–82., II. 263–284.; Langer: *European Alliances and Alignments*, 154–157.; Medlicott: *The Congress of Berlin*, 6. fejezet; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 89–91.; Palotás: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen*, 38–48.; Macedónia etnikai összetételéről: Laveleye: *The Balkan Peninsula*, 290–291.

⁹⁰ Diószegi: *Die österreichisch-ungarische Monarchie*, 90–93.

⁹¹ Langer: *European Alliances and Alignments*, 336–342.; Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 138.; Crampton: *Bulgaria 1878–1918*, 63–72.

⁹² Langer: *European Alliances and Alignments*, 336–342.; Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 215–218.

⁹³ Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 218–220.

mögött az „orosz pánszlávizmus” állhat, és hogy Bulgária és Kelet-Rumélia egyesítése a cári kormány célkitűzése. Az oroszok pedig feltételezték, hogy Bécs megragadja az alkalmat arra, hogy kihirdesse Bosznia-Hercegovina annexióját. A valóságban ezen a ponton mindkét hatalom inkább a monarchikus szolidaritásra és a nemzetközi stabilitás érdekében való együttműködésre helyezte a hangsúlyt. A két Bulgária egyesítése nem csengett egybe az orosz politikával, pontosan azért, mert megsértette a berlini szerződést, és ez nyilvánvalóvá vált, amikor a cár elítélte az egyesítést, és követelte a *status quo* visszaállítását.⁹⁴ Kálnoky a maga részéről sietett biztosítani az oroszokat, hogy ő is sajnálja a *status quo*tól való eltérést, bár megkérdőjelezte a helyreállítás kivitelezhetőségét; és bár tulajdonképpen üdvözölte az Avasországgal szembenálló egységes Bulgária létrejöttét, tartózkodott attól, hogy akár csak javaslatot tegyen Bosznia státuszának megváltoztatására.⁹⁵ Mindkét kormány tudatában volt annak, hogy a balkáni államok ellentétes igényeiből általános konfliktus alakulhat ki.

A színpalak mögött azonban az osztrák–magyar kormányzat azt is jól tudta, hogy különösen nagy gondot okoz számára, hogy visszafogja kliensállamát, Szerbiát. Milan király történetesen éppen Bécsben tartózkodott, amikor a philippopolisi események híre eljutott hozzá. Hazai népszerűtlenségének tudatában sietett Kálnokyhoz, mielőtt szeptember 20-án visszatért Belgrádba, hogy a bolgár unió fennmaradása esetén Szerbia területi kárpótlási igényeit érvényesítse. Bécs elhagyása előtt az orosz követségi titkárt is tájékoztatta arról, hogy kész háborúba bocsátkozni e követelésének érvényesítése céljából; ellenkező esetben – állította a király – a trónja elvesztését kockáztatja.⁹⁶

Volt igazság abban, amit Milan követelt, mégpedig az 1881-es titkos szerződésnek köszönhetően: A VII. cikkely kimondta: „Ha Szerbia abban a helyzetben lenne, hogy déli határai irányában (a novipazari szandzsák kivételével)⁹⁷ területeket szerezzen, Ausztria–Magyarország nem fogja ezt ellenezni, és befolyását a többi hatalomnál arra fogja felhasználni, hogy azokat Szerbia számára kedvező álláspontnak megnyerje.”⁹⁸ Mivel Szerbia nem terjeszkedett Boszniában, Milan úgy vélte, hogy az oszmán Macedónia irányába vagy Bulgária rovására történő terjeszkedés az egyetlen lehetőség; és mind Kálnoky, mind császára tudatában volt ennek. Ferenc József szeptember 20-án emlékeztette Kálnokyt Szerbia és Románia „jogos követeléseire”, amely államokat „mindenáron a saját befolyási övezetünkben kell tartanunk”.⁹⁹ Ennek következtében Kálnoky, amikor fogadta Milánt, óva intette az elhamarkodott lépéstől, de arról is biztosította, hogy a Monarchia támogatni fogja Szerbia „értelmes, jogos és megvalósítható kívánságait”.¹⁰⁰

Kálnoky azonban a titkos szerződésnek ezzel a kissé szabados értelmezésével szemben hamarosan azzal zembesült, hogy Ausztria–Magyarország legfőbb nemzetközi szövetségese egészen másképp látja a dolgot. Bismarck, amikor tudomást szerzett arról, amit a bécsi

⁹⁴ Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 221–223.

⁹⁵ Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 223–224.

⁹⁶ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 244–245.; Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 224.

⁹⁷ Törökországhoz tartozó keskeny sáv Szerbia és Montenegró között 1878 után, amelyen osztrák–magyar csapatok állomásoztak.

⁹⁸ Pribram: *The Secret Treaties*, I. 55.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 262–263.

⁹⁹ Ferenc József levele Kálnokyhoz, 1885. szeptember 20. HHSA PA XL/55., idézi: Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 154.; Rauscher: *Zwischen Berlin und St. Petersburg*, 69.; Kálnoky levele Ferenc Józsefhez, 1885. szeptember 21. HHSA PA XL/55.

¹⁰⁰ Kálnoky levele Khevenhüllerhez, 1885. szeptember 21. HHSA PA XV/96.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 257–261.; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 154.; Palotás: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen*, 241–242.

német követ Kálnoky „nehéz helyzetének” nevezett, egyenesen és megrovóan nyilatkozott.¹⁰¹ Kifejtette, hogy a Habsburg Monarchia Szerbiával kötött szerződése, amelyről Bismarckot 1883-ban tájékoztatták, nem élvez elsőbbséget a Monarchiának a három császár szövetségéből eredő kötelezettségeivel szemben, és Bismarck „zavarónak” találta, hogy Kálnoky arról beszél, hogy Bécsnek kötelessége „nem cserben hagyni Szerbiát”. Bismarck szerint Ausztria–Magyarország semmiképpen sem volt köteles Szerbiát támogatni egy Bulgária elleni nem kiprovakált támadás esetén, különösen mivel Bulgária és Kelet-Rumélia egyesülése, bár sértette a berlini szerződést, nem támasztotta fel a „nagy Bulgáriát”, amely az 1878-as hatalmas válságot előidézte. Röviden, Ausztria–Magyarország Milan támogatására vonatkozó kötelezettségét ellensúlyozta Milan azon kötelezettsége, hogy az Ausztria–Magyarország által meghatározott kereteken belül maradjon.¹⁰² Ilyen körülmények között nem lehet szó semmiféle területi kárpótlásról; ennek támogatása újra felébresztené az oroszok gyanakvását a Monarchia balkáni indítékaival szemben, és veszélyeztetné a monarchikus szolidaritásnak a három császár szövetsége által megtestesített egész rendszerét.¹⁰³

Kálnoky viszont világossá tette, hogy mélyen átérzi, vissza kell fognia Milánt, és hogy legfőbb prioritása az, hogy a Monarchia válságra adott válaszát összehangolja Németország és Oroszország álláspontjával. Október 3-án tájékoztatta a szerb kormányt, hogy amennyiben provokáció nélkül megtámadja Bulgáriát, nem számíthat Ausztria–Magyarország támogatására.¹⁰⁴ Október 10-én kifejezetten utasította Khevenhüllert, hogy tartsa vissza Szerbiát, és panaszolta, hogy „az őrült kapkodás, a [szerb] mozgósítás kiterjesztése háborús célokra és a sovinizmus szellemének szítása azt mutatja, hogy tanácsunkat mily kevésbé követik”. Ha Szerbia egyoldalúan megzavarná a békét, fejtette ki, akkor azt csak saját maga teheti, mert „Ausztria–Magyarországnak mindeneke előtt a béke nagy érdekeinek védelme a kötelessége, és minden [Szerbiával fenntartott] barátság ellenére sem fogja ezeket az érdekeket és a nagyhatalmakkal való baráti kapcsolatait feláldozni Szerbia egyedi kívánságaiért”.¹⁰⁵ Kálnoky nem vitatta Szerbia kártérítési igényét, de feltétlenül szükségesnek látta, hogy Szerbia tartsa szárazon a puskaporát, és bízson az osztrák–magyar közvetítésben.¹⁰⁶ Bismarck kritikájára válaszul Kálnoky Berlin felé is hangsúlyozta, hogy nem kíván orosz beleegyezés nélkül cselekedni, és a következő hetekben valóban szoros kapcsolatot tartott fenn az orosz követséggel. November elejére Kálnoky nyilvánvaló mérsékletessége meggyőzte Bismarckot, hogy – amint Kálnoky fogalmazott – „a Szerbia és Bulgária közötti lokális küzdelemnek nem kell azzal járnia, hogy a három birodalom a kelet-ruméliai kérdéssel kapcsolatban változtasson álláspontján”.¹⁰⁷

¹⁰¹ Reuß (Bécs) levele Bismarckhoz, 1885. szeptember 21., utóirat, lásd in: Lepsius–Bartholdy–Thimme: *Die Große Politik der europäischen Kabinette*, (a továbbiakban: GP) V. No. 956. 6.; lásd még Herbert von Bismarck jegyzetét (1885. szeptember 29.), amely azt a következtetést vonja le, hogy a Monarchia „nagy zavarban” találta magát Uo. No. 957. 8–10., idézet: 9.

¹⁰² Bismarck levele Reußhoz, 1885. október 3. GP V. No. 958. 10–11.

¹⁰³ Bismarck levele Reußhoz, 1885. október 3. GP V. No. 958. 12.

¹⁰⁴ Kálnoky levele Khevenhüllerhez, 1885. október 3. HHSA PA XV/98.; lásd még: Palotás: *Machtspolitik und Wirtschaftsinteressen*, 248.

¹⁰⁵ Kálnoky levele Khevenhüllerhez, 1885. október 10. HHSA PA XV/98., idézi: Medlicott: *The Powers and the Unification*, II. 264–265.; Rauscher: *Zwischen Berlin und St. Petersburg*, 73.

¹⁰⁶ Kálnoky levele Khevenhüllerhez, 1885. október 14. tel. No. 54., 1885. október 15., tel. No. 57 HHSA PA XV/98.; Medlicott: *The Powers and the Unification*, II. 271–272.

¹⁰⁷ Feljegyzés a miniszter és Reuß megbeszéléseiről (Aufzeichnung über Unterredungen des Ministers mit pr. Reusz [!]), 1885. november 12., a november 8-i megbeszélés összefoglalója. HHSA PA

Sajnos úgy tűnik, Milan Kálnoky tanácsát – Szerbia sikere esetére – az egyoldalú fellépés hallgatólagos jóváhagyásaként értelmezte. Khevenhüller október 22-én arra ösztönözte Milánt, hogy szerelje le hadseregét, és várja meg a Konstantinápolyba összehívott követi konferencia eredményét, de miután Milan konzultált minisztereivel, azt a választ kapta, hogy nem engedheti meg magának, hogy a belgrádi nacionalista érzelmekkel oly annyira ellenkező lépést tegyen.¹⁰⁸ A később történetek kulcsa az, hogy gyakorlatilag mindenki, beleértve Milánt, Kálnokyt és talán Bismarckot is, azt feltételezte, hogy Szerbia valóban sikeres lesz. Bulgária nemzetközileg elszigetelt volt; a bolgár hadsereg nagyrészt hadnagyi rangnál magasabb tisztek nélkül állt; Szerbia hadserege pedig hosszabb ideje fennálló és feltételezhetően félelmetesebb erő volt.¹⁰⁹ Ebben a szakaszban kulcsszerepet játszott Khevenhüller, aki a jelek szerint katonai akcióra ösztönözte Milánt, és az, ahogy ő közvetítette a bécsi figyelmeztetéseket, egyáltalán nem járult hozzá ahhoz, hogy Kálnoky szándéka szerint visszatartsa Milánt.¹¹⁰ Úgy tűnik, Milánt a megrögzött oroszellenes Rudolf trónörökös és a magyar Kállay is bátorította.¹¹¹ Maga Kálnoky még november 19-én is biztosra vette a szerbek bevonulását Szófiába.¹¹² Bármennyire is mértékletességre buzdított Kálnoky, az üzenet, amelyet Milan kapni vélt, határozottan többirányú volt.

A philippopolisi forradalom, a cár részéről az orosz tisztek Bulgáriából való hivalkodó kivonása és a Bécsből érkező zavaros jelzések nem váratlan következménye volt tehát az, hogy Milan Obrenović szégyentelen tette szánta el magát. Figyelmen kívül hagyva a konstantinápolyi követek konferenciáját, amelynek feladata a válság valamilyen módon történő megoldása volt, november 14-én hadat üzent, és hadseregével bevonult Bulgáriába, hangoosan hirdetve, hogy Szerbiának joga van területi kárpótlásra azért, mert Bulgária egyoldalúan megsértette a *status quot*.

Az eredmény katasztrofális volt Milan és serege számára. A szerb erőkkal november 17–19-én Slivnitsánál találkozott egy sietve előléptetett tisztek által irányított sereg, amelyet Kelet-Ruméliából vezényeltek át, ahol Battenberg Sándor a *status quo* helyreállítására törekvő oszmán erők támadására számított. Milan megdöbbenésére hadserege vereséget szenvedett, bár ő személyesen már nem volt tanúja a vereségnek, mivel vezérkarával Pirot biztonságos távolába vonult vissza, és csapatait egyértelmű parancsnokság nélkül hagyta. A bolgárok ezután visszakergették a szerbeket Szerbiába, és november 26–27-én Pirotnál újabb vereséget mértek rájuk, ezért ekkor úgy tűnt, hogy bevonulnak Belgrádba.¹¹³ Milan teljes pánikban Bécshez fordult védelemért. Kálnoky válaszul először az oszmán, majd közvetlenül a bolgár kormányhoz intézett jegyzéket; amikor erre nem érkezett válasz, Ausztria–Magyarország, Oroszország és Németország közösen követelte a háborús cselekmények beszüntetését.

XV/98; Bismarck beleegyezéséről lásd Herbert Bismarck levele Reußhoz, 1885. november 10. GP V. No. 962. 20–21.

¹⁰⁸ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1885. október 22. tel. No. 24. HNSA PA XV/98.; Medlicott: *The Powers and the Unification*, II. 272.

¹⁰⁹ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 273–275.

¹¹⁰ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 261–263.; Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 229., idézi Wyndham (Belgrád) levelét Salisburyhoz, 1886. január 5. PRO, FO 105/55, no. 10.

¹¹¹ Palotás: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen*, 248.; Hamann: *Kronprinz Rudolf*, 293–294., idézi Reuß levelét Bismarckhoz, 1885. december 19.

¹¹² Kálnoky levele a bátyjához, Alexander Kálnokyhoz, 1885. november 19. HNSA Sonderbestände, Nachlaß Aehrenthal, Kt. 2. Köszönöm Dr. Johannes Aerenthalnak, hogy engedélyezte számomra a családi iratok tanulmányozását.

¹¹³ Kálnoky levele Ferenc Józsefhez, 1885. november 22. HNSA PA I/456-1, V/45A.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 279–280., 288–290.

Egyedül Szerbia jelezte azonban, hogy hajlandó eleget tenni a megállapodásnak, Bulgária nem. Mivel a bolgárok már Szerbia területén jártak, Kálnoky túllépve a három császár szövetségének keretein, Khevenhüller révén egyoldalú ultimátumot intézett Sándor herceghez, akit különvonattal vittek át a bolgár vonalakon. Khevenhüller jellemző módon túllépte megbízatásának határait, és közölte Sándorral, hogy ha nem hagyja abba a háborút, Ausztria–Magyarország Szerbia oldalán belép a konfliktusba, és az Bulgária orosz megszállásához vezet.¹¹⁴

Khevenhüller nyilvánvalóan túllépte utasításait, amikor így beszélt az orosz kormány nevében, de sikerült elérnie, hogy november 28-án fegyverszünetet kötöttek a felek. Kálnoky azonban ekkorra már fontos következtetésekre jutott Milánnal és a Monarchia Szerbiához fűződő viszonyával kapcsolatban. Tette ezt, meg kell jegyeznünk, külügyminiszter elődje, Andrássy Gyula gróf támadásai közepette.

Még a harcok dúlása idején Kálnoky Ferenc Józsefnek írt hosszas jelentésében lesújtóan festette le Milan „erkölcsi összeomlását az első lövésre” és azt a szégyenletes tényt, hogy értesülései szerint Milan és vezérkara Slivnitsánál elmenekült a harcterről, magukra hagyva a csapatokat. Kálnoky úgy vélte, feltételezhetően ez önmagában a trónjába kerül Milánnak, ebben az esetben a valószínű alternatíva a Natália vezette régensség lehet, „aki a jelenlegi válságban határozottan sokkal több bátorságot és energiát mutat, mint királyi partnere”.¹¹⁵

Tekintettel Milan alkalmatlanságára és lemondásának valószínűségére, Kálnoky bevalótlotta Ferenc Józsefnek: „Mindig abból az álláspontból indultam ki, hogy a szerbiai befolyásunk szempontjából nem helyes, ha Milan király személyének ekkora súlyt tulajdonítunk.” A Monarchia befolyásának Szerbiában a szerbek változékony szimpátiájánál biztosabb alapon kell nyugodnia, azon a meggyőződésen, „hogy nem menekülhetnek hatalmas szomszédjuk befolyása alól”. Röviden, az Ausztria–Magyarországtól való függés Szerbia számára „félelmen és önérdeken” alapuló „egzisztenciális feltétel” kell hogy legyen.¹¹⁶ Ez az elemzés implicit módon magában foglalta annak az 1860–1870-es években Andrássy által kidolgozott, majd Haymerle és Kállay által 1880–1881-ben megerősített politikának a kritikáját, amely Ausztria–Magyarország Szerbia feletti ellenőrzését a szerb uralkodó személyére alapozta.

Kálnoky tisztában volt azzal, hogy az Oroszországgal a három császár szövetségének keretében folytatott együttműködési politikája a Monarchia magyar felében erős támadások keresztüztübe került. A Tisza Kálmán-kormány már korábban sem örült az Oroszországgal való megegyezésnek, és a bolgár válság következtében ez a politika heves bírálatokban részesült a magyar parlamentben, illetve a Monarchia közös minisztériumi tevékenységének felügyeletével megbízott közös testület magyar fele, a magyar delegáció október 24-én kezdődő ülésén is. Az egyik magyar küldött odáig ment, hogy háborút követelt Oroszországgal, feltételezve, hogy a bolgár egyesülés mélyen gyökerező pánszláv összeesküvés eredménye,¹¹⁷ és a hírt, hogy a szerb hadsereg november 14-én átlépte a bolgár határt, a magyar delegáció ujjongással fogadta, egyes tagjai mintha azt remélték volna, hogy ez a balkáni konfliktus a Monarchia és Oroszország között háborút fog előidézni.¹¹⁸ Kálnoky november 4-én a bátyjának

¹¹⁴ Jovanović: *Srpsko-bugarski rat*, 142–146.; Langer: *European Alliances and Alignments*, 354–356.; Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 229–233.; Bridge: *From Sadova to Sarajevo*, 156–157.; Paolotás: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen*, 259–263.

¹¹⁵ Kálnoky levele Ferenc Józsefhez, 1885. november 22. HNSA PA I/456-1, V/45A.

¹¹⁶ Kálnoky levele Ferenc Józsefhez, 1885. november 22. HNSA, PA I/456-1, V/45A.

¹¹⁷ Fuller: *Bismarck's Diplomacy*, 30–31.

¹¹⁸ Jovanović: *Srpsko-bugarski rat*, 122.; Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, II. 258.

vallott a magyarok „gyerekes sovinizmusa” keltette felháborodásáról: „...egy olyan állam számára, mint a miénk, a jó viszony Oroszországgal szerencse, mint ahogy a rossz viszony szerencsétlenség lenne, egy háború azzal viszont rettenetes csapás.”¹¹⁹ Maga Andrassy jelenléte a delegáció tagjaként semmit sem változtatott Kálnoky véleményén; szerinte Andrassy „pletykái” és „meggondolatlan kijelentései” egyszerűen „összezavarták az embereket”.¹²⁰ Kálnokyra nem hatottak olyan jeles személyiségek kritikái sem, mint Rudolf trónörökös, akinek szintén nem tetszett az Oroszországhoz való közeledés, vagy Erzsébet császárné, aki régóta Andrassy híve volt, vagy egy dalocska szerzője, aki a „kövér kis szamarat”, Kálnokyt a „nemes lóval”, Andrassyval hasonlította össze.¹²¹ November 24-én, a szerb–bolgár háború tétőpontján Andrassy negyvenoldalas memorandumot nyújtott be a császárnak, amelyben támadta azt az irányt, amelyet a Monarchia külpolitikája 1879-es távozása óta követett.

Andrassy terjedelmes memorandumát az azt tanulmányozó kutatók egy arra irányuló nem túlságosan álcázott kísérlet részeként értékelik, hogy Andrassy visszakérüljön a külügyminiszteri székbe; mint ilyen, nem érte el célját; az a tény, hogy Ferenc József egyszerűen „ad acta” tette, és további intézkedés nélkül az irattárba küldte, arra utal, hogy a császárt nem hatotta meg Andrassy logikája.¹²² Ferenc József tehát megszokta, hogy a szerb politikát inkább Kálnoky, mint Andrassy szemével lássa. A memorandum inkább azért érdekes, mert arról árulkodik, Andrassy milyen sajátosan magyar szemléletet képviselt a külpolitikát és különösen Szerbiát illetően, és hogy mi volt az alapállása, miután az uralkodó felmentette a hivatali felelősség alól. 1871 és 1879 között külügyminiszterként Andrassy is kénytelen volt tudomásul venni a realitásokat és megegyezni az oroszokkal, elfogadva 1872–1875 között az első három császár szövetsége megállapodást, amelyet csak az 1875–1878-as nagy válság rombolt szét. Az orosz birodalommal szembeni gyanakvása azonban, amelyet szokása szerint csak „Moszkóvia”-ként emlegetett, mintegy hangsúlyozandó annak barbárságát, mélyen gyökerezett. A berlini kongresszust követő évben Andrassy kihasználta Németország pillanatnyi félelmét Oroszországtól, és meg tudta kötni a miniszteri tevékenységének koronáját jelentő kettős szövetséget Ausztria–Magyarország és Németország között. 1885-re, amikor már régen nem volt hivatalban, és a szerb–bolgár háborút a pálya széléről figyelte, egyértelműen visszatért ösztönös oroszellenességéhez.

Andrassy abból indult ki egy félreérthetetlen utalással Oroszországra, hogy „Ausztria–Magyarországnak nemcsak a hivatása, hanem a joga is megvan arra, hogy befolyási szféráját [*Machtsphäre*] kiterjessze a szomszédos Közel-Keletre, és ott domináns pozíciót foglaljon

¹¹⁹ Kálnoky levele Alexander Kálnokyhoz, 1885. november 4. HHSA Sonderbestände, Nachlaß Aehrenthal, Kt. 2.

¹²⁰ Kálnoky levele Alexander Kálnokyhoz, 1885. november 4. HHSA Sonderbestände, Nachlaß Aehrenthal, Kt. 2.

¹²¹ Rauscher: *Zwischen Berlin und St. Petersburg*, 79–80.; Hamann: *Elisabeth: Kaiserin wider Willen*, 521–522.; Hamann: *Kronprinz Rudolf*, 293–296. Nincs bizonyíték arra, hogy Ferenc József az 1880-as évek közepén hagyta volna magát befolyásolni akár elhidegült felesége, akár elidegenedett fia oroszellenes nézetei által.

¹²² Andrassy memorandumja Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HHSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, p. 33, f. 157; lásd: Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 142., 155.; Rauscher: *Zwischen Berlin und St. Petersburg*, 79–80.; Palotás: *Machtropolitik und Wirtschaftsinteressen*, 257–258. Amint arra Palotás rámutat (74. jegyzet, 257.), mind Wertheimer, mind Friedjung tévesen datálja 1886 őszére Andrassy memorandumát. Vö. Wertheimer: *Andrassy: Sein Leben*, 327.; Friedjung: *Graf Gustav von Kalnoky*, 335.

el”, éppen azért, hogy megakadályozza az európai békét veszélyeztető fejleményeket.¹²³ Figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy ha nem is Kálnoky, de Haymerle külügyminiszterrel választásához ő is hozzájárult, Andrassy úgy vélte, hogy „míg a berlini kongresszus kivezette Oroszországot a balkáni országokból, addig az én utódaim ismét visszavezették”.¹²⁴ Andrassy azt jósolta, hogy majd „megdöbbenéssel” kell hallania, hogy az Oroszországgal kötött megállapodás értelmében a Monarchia nem emel kifogást a két Bulgária esetleges egyesülése ellen. Andrassy véleménye szerint az Ausztria–Magyarországnak ígért ellenszolgáltatástól és a Szerbia feletti ellenőrzés megszerzésétől eltekintve, semmi sem történt annak érdekében, hogy „hatalmi körünket Bulgáriára is kiterjesszük”, amiről Andrassy úgy vélekedett, hogy az Oroszországot szempontjából nem jelentene problémát. A Kálnoky alatt működő külügyminisztériumot Andrassy azzal vádolta, hogy „a közel-keleti feladatunknak erről a fontos részéről már lemondott, és Bulgáriát orosz hatalmi szférának tekinti”.¹²⁵

Andrassy azt állította, hogy már a három császár 1884. augusztusi skierniewicei találkozója alkalmával figyelmeztette Kálnokyt, hogy ne merészkedjen túl messzire az Oroszországgal való egyezkedésben. Ez a „természetellenes együttműködés” elkerülhetetlenül „vagy természetes befolyási övezetünkről való lemondáshoz vagy a Balkán-félszigeten a hatalom megosztásához és ennek közvetlen következményeként – háborúhoz” vezetne.¹²⁶ Az orosz érdekek iránti gyengéd tapintat Andrassy számára Ausztria–Magyarország „önrendelkezési jogának” a végét jelentette, annak a jognak a végét, ami valójában megkülönbözteti a nagyhatalmat egy kis államtól. Minden olyan politika, amely a Monarchia cselekvési függetlenségét az Oroszországgal való szövetségnek alárendeli – jutott a végkövetkeztetésre Andrassy –, csak gyengítheti a Monarchia képességét arra, hogy saját alattvalói, különösen a fegyveres erők felé erős hatalomként jelenhessen meg.

Rátérve a jelenlegi válságra, Andrassy kiállt Milan kártérítési igénye mellett, függetlenül a király indokolatlan agressziójától. A *status quo* visszaállítása, akár nyer Szerbia, akár nem, a kártérítés megtagadása révén azért büntetné Szerbiát, „hogy nem volt ellenséges irányunkban”.¹²⁷ A kártérítés elmaradása – figyelmeztetett Andrassy – a trónjába kerülhet Milánnak, és „aligha kell bővebben fejtegetnem, milyen következményekkel járna egy ilyen helyzet”.¹²⁸ A Monarchia elveszítené nagyhatalmi presztízsét, és pozíciója Boszniában, sőt határain belül is megrendülne.

Andrassy panaszainak leginkább figyelemreméltó passzusa szintén megrögzött ruszofóbiájáról árulkodik. Oroszországnak a *status quo* visszaállítására irányuló kísérlete a két Bulgária újbóli szétválasztásával szerinte pusztán „oldalmanőver” volt abból a célból, hogy Ausztria–Magyarország fölé kerekedjen; mint a háborúban, ez a legjobb fogás, ha sikeresnek bizonyul, de „ahhoz, hogy erre vállalkozzunk, előre meg kell győződnünk arról, hogy

¹²³ Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HNSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 2, f. 141.

¹²⁴ Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HNSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 2, f. 146.; idézi: Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 142.

¹²⁵ Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HNSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 12, f. 146.

¹²⁶ Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HNSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 13, f. 147.

¹²⁷ Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HNSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 22, f. 151.

¹²⁸ Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HNSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 23, f. 152.

képzetlen ellenféllel állunk szemben”.¹²⁹ Andrásy szemében semmit sem számított az a tény, hogy Oroszország ezzel valószínűtlenebbé tette a rettegett „nagy Bulgária” megalakulását. A válság egyetlen megoldása Andrásy szerint – függetlenül attól, hogy a szerbek vagy a bolgárok kerülnek ki győztesen – csak a két fél közötti egyensúly lehet. Legfeljebb Kelet-Rumélia egy részének Bulgáriával való egyesülését lehet elfogadni, a bolgár nyelvű muzulmánok – az úgynevezett pomákok – által lakott részt pedig oszmán fennhatóság alatt kell hagyni. Szerbiát bolgár területekkel kell kompenzálni az egyensúly megteremtése érdekében.¹³⁰

Kálnoky végül nem volt kénytelen megfogadni Andrásy tanácsát, mivel a császár határozottan támogatta az Oroszországgal való megegyezés politikáját. Semmiképpen sem szabad megengedni, hogy az Oroszországgal való megegyezést Milan Obrenović felelőtlen cselekedetei veszélyeztessék, a „Khevenhüller puccs” által Szentpéterváron keltett gyanú ellenére sem.¹³¹ Másrészt, ahogy Kálnoky türelmesen érvelt, nyilvánvalóan kivitelezhetetlen volt a *status quo* helyreállítása; a két Bulgária egyesülését tényként kellett elfogadni, mert minden kísérlet az erőszakos visszafordításra nehézségekbe ütközött volna, és csak újabb súrlódásokhoz vezetett volna a nagyhatalmak között.¹³² 1886 végéig ebben általános egyetértés uralkodott; az Oroszország és egykori kliens-uralkodója, Battenberg Sándor közötti kapcsolatok folyamatos romlása, amely 1886 nyarán Sándor elrablásában és kényszerű lemondásában csúcspontot ért el, és amely végül a három császár szövetsége felbomlásához vezetett, még nem volt a láthatáron. Eközben a válság másik eredménye Milan Obrenović teljes megszégyenülése volt, hiszen szó sem lehetett arról, hogy Szerbiát kárpótolják a béke megszavazásáért.

Milan és minisztereinek hitelét, valamint az uralkodónak a szerb nép körében amúgy is alacsonyra süllyedt hírnevét az elvesztett háború menthetetlenül romba döntötte. A nacionalista hisztéria ellenére, amely Belgrádot a konfliktust megelőzően elragadta, az egy másik szláv nép elleni háború nem volt érthető a közvélemény számára, a liberálisok és a radikálisok egyenesen ellenezték, és még a kormány Haladó Pártja is csak lenyűgően támogatta az ellenségeskedést.¹³³ Milan személyes magatartása teljessé tette kegyvesztettségét és demoralizálódását. A könnyű győzelemre számítva személyesen vette át a hadsereg főparancsnokságát, így egyedül ő viselte a felelősséget Szerbia vereségéért. Gyalázatos módon elmenekült a harcterről, magára hagyva csapatait. Khevenhüller közbenjárását követően biztonságban megérkezett Nišbe, először próbált hivatalosan lemondani, de Garašanin miniszterelnök dühösen lehordta, és elutasította ezt. Ehelyett a kormány ragaszkodott ahhoz, hogy Milan maradjon király, de megfosztották a hadsereg főparancsnokságától.¹³⁴

¹²⁹ Andrásy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HNSA, Kabinettsarchiv, Geheimgakten 19, 23, f. 152.

¹³⁰ Andrásy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HNSA Kabinettsarchiv, Geheimgakten 19, 25–26, f. 153., 29–30. f. 155.

¹³¹ Kálnoky memoranduma Ferenc Józsefhez (Memoire über die gegenüber Serbien einzunehmende Haltung), 1885. november 22. HNSA Kabinettsarchiv, Geheimgakten 19.; Rauscher: *Zwischen Berlin und St. Petersburg*, 79–80.

¹³² Kálnoky gróf Lobanov herceg orosz követtel 1885. október 10-én és 11-én Bulgária és Kelet-Rumélia egyesítéséről és a konstantinápolyi követi konferenciáról tartott megbeszéléseinek vázlata (Skizze zweier Unterredungen des Grafen Kálnoky mit dem Fürsten Lobanow am 10. und 11. X über die Vereinigung Bulgariens und Ost-Rumeliens und über die Botschafterkonferenz in Konstantinopel). HNSA Kabinettsarchiv, Geheimgakten 19.

¹³³ Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 431–432.

¹³⁴ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 298–300.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 433.

Még három évnek kellett eltelnie, mire Milan elérte szíve vágját, és lemondott szerb királyi címéről. Eközben Kálnoky Bécsben azon töprengett, hogy milyen károkat okozhatott Ausztria–Magyarország és Oroszország törékeny kapcsolatának ez a bajkeverő vazallus. A következő év folyamán az osztrák–oros egyetértés a Balkánon fokozatosan megromlott a bolgár ügyek további kezelése miatt, különösen annak nyomán, hogy az oroszok 1886 augusztusában ragaszkodtak Battenberg Sándor trónfosztásához. A szerb–bolgár háborút követő helyzet egyik furcsasága azonban az volt, hogy a Habsburg Monarchia nem tette ugyan ezt Szerbiában Milan Obrenovićyal.

A valóságban Kálnokynak, akárcsak Milan minisztereinek, nem volt más alternatívája, mint hogy Milan a helyén maradjon, ameddig csak lehet, mert az alternatíva ennél még kellemetlenebb volt. Milan távozása szükségessé tette volna a régensséget, logikusan Natália királyné alatt; ez azonban felvetette annak a valószínűségét, hogy Milan és Natália között civakodás alakulhat ki a fiuk, Sándor feletti rendelkezés felett. S ami még fontosabb: a régensség szükségessé tette volna az 1881-es titkos szerződés létezésének felfedését azon személy előtt, aki ténylegesen átveszi Szerbia kormányzását, legyen az Natália vagy egy vezető politikus, mint például Jovan Ristić. Ezt a forgatókönyvet Kálnoky 1885 végétől kezdve messzemenőig igyekezett elkerülni. Jobb – érvelt –, ha a bosszantó Milan van ott, akit már ismerünk, mintha egy új, ismeretlen uralkodóval lenne dolgunk. Közben Kálnokynak Milánról alkotott rossz véleményét felfedte Rudolf trónörökös előtt egy 1885. decemberi levélváltás alkalmával. A császár tehetséges, de elidegenedett fia egyike volt azon keveseknek, aki, úgy tűnt, valamiféle őszinte tiszteletet érez Milan iránt, noha ő is elítélte, hogy Milan nem tudott, sőt nem is akart kedvében járni semmibe vett alattvalóinak. Az Oszmán Birodalomban és a Balkánon tett 1884-es látogatásáról szóló éleslátó jelentésében Rudolf feljegyezte frusztrációját amiatt, hogy Milan nem azonosul a szerbekkel: „Egész jövőjét Ausztriához kötötte, pedig még többet segítene nekünk, ha megértené, hogyan kell szilárdan lehorgonyoznia hazájában és elnyernie népe szeretetét.”¹³⁵ Ekkor, 1885 végén Rudolf magára vállalta, hogy Kálnokyra nyomást gyakorol annak érdekében, hogy támogassa a két Bulgária egyesülését, de ezzel együtt az összes többi balkáni állam, köztük Szerbia igényét is megfelelő területi kompenzációra. Rudolf úgy vélte, hogy Szerbia nemrégiben elszenvedett veresége és Milan megalázása következtében a kompenzáció elmaradása a király távozását és az oroszbarát Natália vagy a Ristić segítségével visszatérő Karađorđević-dinasztia uralmát vonná maga után; s ami még rosszabb, Milan hiányában a Monarchia Bosznia feletti uralmát is veszélyeztetné a szerb nacionalista agitáció.¹³⁶ E ponton Andrassy november 24-i memorandumának érvelése visszhangzik, ami – tekintve, hogy Andrassy gyermekora óta mennyire formálta Rudolf világgépét – nem meglepő.¹³⁷ Az, hogy egy ilyen előrenyomulás inkább valószínűsítene, mint elkerülhetővé tenne egy háborút Oroszországgal, mellette s nem ellene szóló érvek számított a szemében. Édesanyjához hasonlóan irracionális és érzelmi alapon magyarbarát volt Rudolf, üdvözölte egy Oroszországgal vívott háború lehetőségét, mivel

¹³⁵ Rudolf trónörökös politikai jelentése keleti útjáról (Politischer Bericht des Kronprinzen Rudolf über seine Orientreise), 1884. május, közli: Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*, függelék No. 15. 298.

¹³⁶ Rudolf trónörökös megjegyzései a balkáni kérdésekről (Bemerkungen des Kronprinzen Rudolf über die Balkanfragen, Anfangs Dezember 1885) 1885. december, közli: Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*, függelék, No. 19. 311.

¹³⁷ Hamann: *Kronprinz Rudolf*, 43–46.

szerinte nem létezhet tartós és megbízható megegyezés egy olyan hatalommal, amely oly veszélyes módon képes aláásni a Monarchiát.¹³⁸

Kálnoky, Ferenc József császár támogatását maga mögött tudva, udvariasan félresöpörhette Rudolf éretlen és politikailag rövidlátó kiállítását az Oroszország elleni háború mellett. Világossá tette a trónörökös számára, hogy véleménye szerint a Monarchia biztonságának legfőbb támasza mindenekelőtt a Németországgal való szövetség, de másrészt az Oroszországgal fenntartott jó viszony. A két Bulgária egyesítésének szorgalmazása nemcsak elszigetelné a nemzetközi porondon a Monarchiát, hanem Németországot is elidegeníthetné; és: „A legnagyobb baj lenne az, ha a Monarchiát belekevernék egy kiszámíthatatlan következményekkel járó háborúba, amikor az becsülettel elkerülhető, mégpedig olyan körülmények között, amelyek kétséggé teszik, hogy számíthatunk-e Németország szövetségesi támogatására.”¹³⁹

Még érdekesebbek voltak Kálnoky Szerbiával kapcsolatos megjegyzései: a bolgár unió bátorítását Belgrádban könnyen úgy értelmezhetik, hogy a Monarchia feladja Szerbiát, és az a bizalom, amelyet ott, Milánon kívül is egyesek a Monarchia mint Szerbia védelmezőjének a megbízhatóságába vetnek, egyik napról a másikra elpárologhat. Még beszédesebb volt az a burkolt kritika, amelyet Kálnoky a magyar elődök Szerbiával kapcsolatos véleményét illetően fogalmazott meg. A Ferenc Józsefnek november 22-én tett jelentését visszhangozva Kálnoky leszögezte: „...én mindig elleneztem, hogy pozícionkat ott [Szerbiában] kizárólag Milan király személyére alapozzuk, akinek jelleme előre vetítette, hogy egy vagy más módon katasztrófához vezet ez majd.” Milan távozása, ha bekövetkezne, nem jelentené automatikusan a Szerbia feletti osztrák–magyar befolyás végét és az orosz befolyás visszatértét: „Mindazonáltal Ausztria reputációja Szerbiában súlyosan megromlott Milan király személyének köszönhetően, akit mi annyira mérték felett [übermassen] kitüntettünk.”¹⁴⁰

*

Dióhéjban itt volt Kálnoky egész dilemmája, és – bár nem mondta ki nyíltan – a végső érv is az 1881-es titkos szerződés ellen. A Habsburg Monarchia Szerbiával kötött kereskedelmi és állategészségügyi egyezményei nyilvánvaló értéket képviseltek, mivel nemcsak Bécsnek biztosítottak befolyást Belgrádban, hanem vitathatatlanul kézzelfogható előnyöket nyújtottak Szerbia számára is. Ugyanez mondható el a balkáni vasúthálózat Szerbián keresztül történő kiterjesztéséről és a Duna alsó szakaszán a hajózás akadályainak fokozatos elhárításáról, mindkét projektben maguk a szerbek is egyértelműen érdekeltek voltak. A titkos politikai szövetséget ezzel szemben kizárólag és személyesen Milan garantálta, és az ő lemondása esetén egyetlen szerb kormány sem érezné magát ugyanilyen mértékben kötelezve a megalázó feltételek betartására, amelyek egyértelműen korlátozzák Szerbia mint szuverén állam szabadságát.

Kálnoky, mint láttuk, már külügyminiszteri kinevezése előtt is határozott nézeteket vallott arról, hogy Szerbiát szilárd ellenőrzés alatt kell tartani, mivel a királyság az ő szavaival

¹³⁸ Rudolf trónörökös megjegyzései a balkáni kérdésekről (Bemerkungen des Kronprinzen Rudolf über die Balkanfragen, Anfangs Dezember 1885), 1885. december, közli: Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*, függelék, No. 19. 309–311.

¹³⁹ „Jegyzetek a trónörökös számára, válaszul néhány megjegyzésre, amelyet Ófensége közölt velem a helyzettel kapcsolatban” (Notizen für den Kronprinzen als eine Entgegnung auf einige von S.k.H. mir mitgeteilte Bemerkungen über die Situation, 11. Dezember 1885), 1885. december 11., közli: Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*, függelék No. 20. 316.

¹⁴⁰ Uo. Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*, függelék No. 20. 314.

élve az osztrák–magyar biztonság „sarokpontja” a Balkánon.¹⁴¹ A Milan Obrenovićra való támaszkodás és az 1881-es titkos szerződés azonban olyan politika volt, amelyet Kálnoky elődjétől, Haymerléltől örökölt, az pedig Andrássytól, s melynek Andrássy távozása után Kállay volt a fő végrehajtója. Az ezzel való szakítás, mivel azt maga a császár hagyta jóvá, 1881-ben nem volt opció Kálnoky számára, és a következő négy évben egyértelműen mindent megtett annak fenntartása érdekében. A bizonyítékok mégis arra utalnak, hogy a „személyi politika” eredendő hátrányai és különösen a titkos szerződés paradoxona annál inkább nyilvánvalóvá vált Kálnoky számára, minél több dolga akadt Milánnal. Lehet, hogy a Ferenc Józsefnek és Rudolf főhercegnek is szabadon kifejtett 1885. végi véleménye, miszerint „mindig is” kétkedett abban, hogy érdemes-e ennyire kizárólagosan Milánra támaszkodni, pusztán utólagos bölcsessége vall. A külügyminisztert azonban ekkorra már alaposan felháborította a kapcsolat ingatag természete, amely a szerb–bolgár háború alatt oly élesen megmutatkozott.

Andrássy 1885. november 24-i memorandumában súlyos „következményekre” figyelmeztetett, ha Szerbia nem kap kárpótlást a két Bulgária egyesüléséért, és ez alatt nyilvánvalóan Milan Obrenović önkéntes vagy kényszerített lemondását értette.¹⁴² Még három évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ez a magyar államférfi által annyira rettegett esemény valósággá váljon. Időközben azonban Kálnoky fontos döntést hozott arról, hogy a Monarchia hogyan kezelje a Szerbiával fenntartott kapcsolatokat: Ausztria–Magyarország Szerbia feletti uralma nem függhet attól, hogy Milan király-e vagy sem, mert Milan teljesen megbízhatatlan, és nem is akar király lenni. Az Andrássy által az 1860-as évek vége óta támogatott „személyi politika” kudarcot vallott, és a Monarchiának ezentúl hagyományosabb kényszerítő eszközökre kell támaszkodnia a szerb nacionalizmus jelentette fenyegetés megfékezése érdekében. Mégis Milan még mindig király volt, és Kálnokynak még mindig vele kellett foglalkoznia. A sors iróniája, hogy Kálnoky volt az, aki nemcsak arra kényszerült, hogy Milánnal tárgyaljon 1889-ben a nem kívánt királyságból való felmentésének feltételeiről, hanem azon kellett kapnia magát, hogy megújítja a kudarcba fulladt „személyi politika” abszurd szimbólumát, az 1881-es titkos szerződést.

A szerződés megújítása viszont vitathatatlanul súlyos következményekkel járt. E hibás eszközre támaszkodó politika folytatásával, s hogy Szerbia a régenység és a még nagyobb potenciális instabilitás időszakába lépett, a Monarchia egy újabb évtizedre a „személyi politika” keretébe zárta magát, ezúttal egy még indulatosabb uralkodóval, Milan szerencsétlen fiával, Sándorral. Talán túlzás lenne az 1880-as években meghozott vagy meg nem hozott döntésekre visszavezetni ennek a politikának az 1903-as szerbiai forradalomban és az Obrenović-dinasztia brutális kiirtásában tetet öltő végső kudarcát, valamint ezeknek az eseményeknek az osztrák–szerb kapcsolatokra gyakorolt összes negatív következményét egészen 1914-ig. Mindazonáltal az évtizedekkel korábban elkövetett hibák gyakran hosszan éreztetik hatásukat.

Fordította: DEÁK ÁDÁM

¹⁴¹ Kálnoky levele Haymerléhez, 1880. szeptember 7. HHSA PA XL/333 (Kállay hagyaték) I.

¹⁴² Andrássy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HHSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 23, f. 152.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HNSA)
 Politisches Archiv (PA)
 Kabinettsarchiv, Geheimakten
 Sonderbestände, Nachlaß Aehrenthal
 Public Record Office, Kew (PRO) Foreign Office (FO)

Nyomtatott források

Diószegi, István (Hg.): *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1883–1895*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.
 Bontoux, E.: La Hongrie et l'alimentation de l'Europe. *Revue des Deux Mondes*, 14. Nov. 1861.
 Kállay Benjámin: *Magyarország a kelet és a nyugot határán*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1883. Lackey, Scott W.: *A Secret Austro-Hungarian Plan to Intervene in the 1884 [sic] Timok Uprising in Serbia: Unpublished Documents*. *Austrian History Yearbook*, vol. 23. (1992) 149–159. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0067237800002940>
 Laveleye, de Émile: *The Balkan Peninsula*. London: T. Fisher Unwin, 1887.
 Lepsius, Johannes – Bartholdy, Albrecht Mendelssohn – Thimme, Friedrich (Hg.): *Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914*. (GP) Vol. 5.: Neue Verwickelungen im Osten 1885–1887. Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1926.
 Count Mijatovich, Chedomille: *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*. London, New York, Toronto & Melbourne: Cassell, 1917.

Szakirodalom

Armour, Ian D.: 'Like the Lord Lieutenant of a County': *The Habsburg Monarchy and Milan Obrenović of Serbia 1868–1881*. *Canadian Slavonic Papers*, vol. 55. (Okt–Dec. 2013) No. 3–4. 305–342. DOI: <https://doi.org/10.1080/00085006.2013.11092740>
 Armour, Ian D.: *Apple of Discord: The 'Hungarian Factor' in Austro-Serbian Relations 1867–1881*. West Lafayette: Purdue University Press, 2014. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt6wq2sj>
 Bouvier, Jean: *Le krach de l'Union générale 1878–1885*. Paris: Presse Universitaire de France, 1960.
 Bridge, F. R.: *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866–1914*. London & Boston: Routledge & Kegan Paul, 1972.
 Brown, Frederick: *Zola: A Life*. New York: Farrar Straus Giroux, 1995.
 Crampton, Richard J.: *Bulgaria 1878–1918: A History*. New York: Columbia University Press, 1983.
 Dán Károly: *Kállay Béni és a magyar imperializmus: Egy bátortalan kísérlet maradványai*. *Aetas*, 15. évf. (2000) 1–2. sz. 220–248.
 Djordjević, Dimitrije: *The 1883 Peasant Uprising in Serbia*. *Balkan Studies*, vol. 20. (1979) 235–255.
 Diószegi, István: *Die österreichisch-ungarische Monarchie und die Organisierung Ostrumeliens 1878–1879*. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Historica*, 22. (1982) 85–98.
 Donia, Robert J.: *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina*. Boulder & New York: East European Monographs/Columbia University Press, 1981.
 Eisenmann, Louis: *Le compromise austro-hongrois de 1867: Étude sur le dualisme*. Hattiesburg: Academic International, 1971. [1904]
 Friedjung, Heinrich: *Graf Gustav von Kalnoky*. In: Ders.: *Historische Aufsätze*. Stuttgart–Berlin: Cotta, 1919. 327–361.
 Fuller, Joseph Vincent: *Bismarck's Diplomacy at its Zenith*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1922.
 Galántai, József: *A Habsburg-Monarchia alkonya: Osztrák–magyar dualizmus 1867–1918*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1985.
 Hamann, Brigitte: *Elisabeth: Kaiserin wider Willen*. 2nd edition, Vienna: Amalthea, 1997.

- Hamann, Brigitte: *Kronprinz Rudolf: Ein Leben*. Vienna: Amalthea, 2005.
- Hauptmann, Ferdinand: *Österreich–Ungarns Werben um Serbien 1878–1881*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Jg. 5. (1952) 122–249.
- Jakšić, Grgur: *Novčane nevolje kralja Milana*. In: Iz novije srpske istorije: abdikacija Kralja Milana i druge rasprave. Belgrade: Prosveta, 1953. 206–241.
- Jelavich, Charles: *The Revolt in Bosnia-Herzegovina 1881–2*. Slavonic & East European Review, vol. 31. (1953) No. 77. 420–436. DOI: <https://doi.org/10.1525/9780520350427>
- Jelavich, Charles: *Tsarist Russia and Balkan Nationalism: Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia 1879–1886*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1958.
- Jovanović, Slobodan: *Srpsko-bugarski rat: Rasprava iz diplomatske istorije*. Belgrade: Izdanje Kraljevsko Srpske Dvorske Knjižare, 1901.
- Jovanović, Slobodan: *Vlada Milana Obrenovića*. 2 vols. Belgrade: Izdavačka Knjižarica Gece Kona, 1927.
- Kapidžić, Hamdija: *Hercegovački ustanak 1882. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.
- Krajačić, Tomislav: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- Medlicott, W. N.: *The Powers and the Unification of the Two Bulgarias*. Pt. 1. English Historical Review, vol. 54. (1939) No. 213. 67–82. DOI: <https://doi.org/10.1093/ehr/LIV.CCXIII.67>
- Okey, Robin: *A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism*. Slavonic & East European Review, vol. 80. (2002) No. 2. 234–266.
- Okey, Robin: *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878–1914*. Oxford–New York: Oxford University Press, 2007. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199213917.001.0001>
- Palotás, Emil: *Machtspolitik und Wirtschaftsinteressen: Der Balkan und Rußland in der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1878–1895*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995.
- Petrovich, Michael Boro: *A History of Modern Serbia 1804–1918*. 2 vols. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1976.
- Pribram, Alfred Franzis: *The Secret Treaties of Austria-Hungary 1879–1914*. 2 vols. Cambridge: Mass: Harvard University Press, 1920.
- Pribram, Alfred Franzis: *Milan IV. von Serbien und die Geheimverträge Österreich-Ungarns mit Serbien 1881–1889*. Historische Blätter, Jg. 1. (1921–1922) 464–494.
- Radenić, Andrija: *Timočka buna 1883*. In: Iz istorije Srbije i Vojvodine 1834–1914. Novi Sad – Belgrade: Matica Srpska Novi Sad/Istorijski Institut Beograd, 1973. 439–556.
- Rauscher, Walter: *Zwischen Berlin und St. Petersburg: Die österreichisch-ungarische Außenpolitik unter Gustav Graf Kálnoky*. Vienna–Cologne–Weimar: Böhlau, 1983.
- Rumpler, Helmut: *Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. 6/1: Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989. 1–121
- Rutkowski, Ernst: *Gustav Graf von Kálnoky (1832–1898)*. In: Neue Österreichische Biographie ab 1815. Bd. 15. Vienna: Amalthea, 1963. 100–112.
- Stokes, Gale: *Politics without Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*. Durham NC: Duke University Press, 1990.
- Sugar, Peter F.: *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878–1918*. Seattle: University of Washington Press, 1963.
- Vucinich, Wayne S.: *Serbia between East and West: The Events of 1903–1908*. New York: AMS Press, 1968. [1954]
- Wank, Solomon: *Foreign Policy and the Nationality Problem in Austria-Hungary 1867–1914*. Austrian History Yearbook, vol. 3. (1967) 37–56. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0067237800007633>
- Wertheimer, Eduard, von: *Graf Julius Andrássy: Sein Leben und seine Zeit*. Bd 3: *Letzte Lebensjahre*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1913.